

IZVJEŠTAJ O STANJU LJUDSKIH PRAVA U 2020. GODINI BOSNA I HERCEGOVINA

SAŽETAK

Bosna i Hercegovina (BiH) je demokratska republika sa dvodomnim parlamentom. Mnoge funkcije vlasti su u nadležnosti dva entiteta unutar države, bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Srpske, kao i Brčko distrikta, autonomne administrativne jedinice pod suverenitetom Bosne i Hercegovine. Opći okvirni sporazum za mir (Dejtonski sporazum) iz 1995. godine, kojim je okončan rat u BiH, koji je trajao od 1992. do 1995. godine, pruža ustavni okvir za strukture vlasti. U zemlji su održani opći izbori 2018. godine. Rezultati općih izbora nisu u potpunosti provedeni s obzirom da nova vlada na entitetskom nivou u Federaciji BiH i u dva kantona još uvijek nije formirana. Ured za demokratske institucije i ljudska prava pri Organizaciji za bezbjednost i saradnju u Evropi je naveo da su izbori 2018. godine održani u konkurentnom okruženju, ali su ih karakterizirale stalne etničke podjele. Iako su kandidati vodili slobodnu kampanju, Ured je naveo da “primjeri vršenja pritiska i neprimjerenog utjecaja na birače nisu djelotvorno riješeni”, navodeći nedostatke koji već dugo postoje u zakonskom okviru. Ured je nadalje naveo da su izbori efikasno provedeni, ali su rasprostranjeni vjerodostojni navodi o manipuliranju sastavom biračkih odbora od strane političkih subjekata koji su sudjelovali na izborima smanjili povjerenje birača u integritet izbornog procesa. Centralna izborna komisija je zaprimila preko 60 pritužbi zbog nepravilnosti u postupku provedbe izbora.

Državna agencija za istrage i zaštitu, Granična policija, Služba za poslove sa strancima (s djelomičnim policijskim ovlastima) i Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH su policijske agencije na državnom nivou. Policijske agencije u entitetima (Ministarstvo unutrašnjih poslova RS i Federalna uprava policije), u Brčko distriktu i deset kantonalnih ministarstava unutarnjih poslova obavljaju policijske poslove primjenom policijskih ovlasti. Oružane snage pružaju pomoć civilnim organima u slučaju prirodne ili druge katastrofe. Obavještajna služba je u nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Mirovne snage Evropske Unije su nastavile pružati podršku vlastima zemlje u održavanju sigurnog i bezbjednog okruženja za stanovništvo zemlje. Iako civilne vlasti imaju efektivnu kontrolu nad policijskim tijelima i snagama bezbjednosti, nejasna podjela nadležnosti i odgovornosti između 17 policijskih agencija u zemlji je povremeno dovodila do konfuzije i preklapanja nadležnosti. Pripadnici snaga sigurnosti su počinili određeni broj povreda zakona.

Važna pitanja vezana za povrede ljudskih prava su: problemi u pogledu neovisnosti pravosuđa, ograničavanja slobode izražavanja, štampe i interneta, uključujući i nasilje i prijetnje nasiljem protiv novinara; korupcija u organima vlasti; trgovina ljudima; nedostatak istraga i izostanak odgovornosti za nasilje nad ženama, i krivična djela s elementima nasilja ili prijetnje nasiljem protiv pripadnika nacionalnih/etničkih/rasnih manjinskih zajednica i lezbijских, gay, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba.

Jedinice u oba entiteta i u Brčko distriktu su vodile istrage po pritužbama za nezakonito postupanje pripadnika policije, izricale su sankcije u upravnom postupku i predmete s elementima krivičnog djela prosljeđivale tužilaštvima na dalje postupanje. S obzirom da se navodi o nezakonitom

postupanju pripadnika policije ne istražuju do kraja, promatrači smatraju da je praksa nekažnjavanja pripadnika policije rasprostranjena, dok se u kontinuitetu izvještavalo o korupciji u snagama sigurnosti na državnom i entitetskom nivou. Nedjelotvorno krivično gonjenje u predmetima ratnih zločina počinjenih u toku sukoba od 1992. do 1995. godine i dalje predstavlja problem.

Dio 1. Poštivanje integriteta osobe, uključujući i zabranu sljedećeg:

a. Samovoljno oduzimanje života i druga nezakonita ili politički motivirana ubistva

Nije bilo izvještaja o tome da su vlasti ili njihovi izvršitelji počinili samovoljno ili nezakonito oduzimanje života.

Nekažnjavanje preostalih počinitelja ratnih zločina počinjenih u toku sukoba od 1992. do 1995. godine, posebno onih koji su odgovorni za ubistvo oko 8.000 osoba u genocidu u Srebrenici i nestanak oko 8.000 drugih osoba za koje se smatra da su ubijene u toku rata, i dalje predstavlja problem. Nadležni organi su procesuirali tek vrlo mali dio od preko 20.000 slučajeva seksualnog nasilja počinjenih tokom rata.

U toku godine državne vlasti nisu postigle dovoljan napredak u procesuiranju ratnih zločina zbog nepostojanja strateškog okvira te dugotrajnih organizacionih i finansijskih problema. U septembru je nakon dvogodišnjeg zastoja Vijeće ministara usvojilo Revidiranu državnu strategiju za rad na predmetima ratnih zločina. U njoj su definirani novi kriteriji za odabir i utvrđivanje prioriternih predmeta ratnih zločina između države i entiteta, određene su mjere za jačanje kapaciteta pravosuđa i policije za procesuiranje predmeta ratnih zločina i ažurirane su mjere zaštite svjedoka i žrtava. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (BiH) je usvojilo Revidiranu strategiju nakon dugotrajnih pregovora usljed suprotstavljanja udruženja bošnjačkih žrtava. Kao kompromisno rješenje, na nacrt Ministarstva pravde je dodan Aneks B kojim je određeno prioritarno procesuiranje predmeta sa A-liste i dodatne mjere za jačanje regionalne saradnje.

Nedovoljno finansiranje, slaba regionalna saradnja, nedostatak kadra, političke prepreke, nedostatak dokaza i nedostupnost svjedoka i osumnjičenih doveli su do zatvaranja predmeta i znatnog broja još uvijek neriješenih predmeta. Nadležne institucije nemaju adekvatne kriterije za određivanje predmeta koji će biti ustupljeni sa državnog na sudove u entitetima. Mehanizam ustupanja pravno i činjenično manje složenih predmeta u kojima su osumnjičene osobe poznate sa državnog na sudove u entitetima ili sudu u Brčko distriktu je u dovoljnoj mjeri korišten. Tužilaštvo je radilo na 668 predmeta sa poznatim počiniteljima i na 1.933 predmeta sa nepoznatim počiniteljima. U 2019. i 2020. godini Tužilaštvo je podiglo 25 optužnica protiv 48 osoba. Prema Organizaciji za bezbjednost i saradnju u Evropi (OSCE), Tužilaštvo BiH je u ovom periodu još uvijek bilo fokusirano na manje složene predmete ratnih zločina, neadekvatno trošeći resurse i ne djelujući u skladu sa postojećom Strategijom za rad na predmetima ratnih zločina. Stopa izricanja osuđujućih presuda u 2019. i 2020. godini je iznosila 79 posto, što je za 39 posto više u odnosu na 2018. godinu.

U toku godine su neke osuđujuće presude donesene u prvom stepenu ili su potvrđene u drugom stepenu. Sretko Pavić je pravosnažno osuđen za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i osuđen

je na kaznu zatvora u trajanju od 11 godina. Apelaciono vijeće Suda BiH je oslobodilo Ibru Merkeza optužbi za ratni zločin protiv civilnog stanovništva u Goraždu. Sud BiH je osudio Ivana Kraljevića na kaznu zatvora u trajanju od jedne godine i tri mjeseca, Stojana Odaka na kaznu zatvora u trajanju od dvije godine i šest mjeseci i Vicu Bebeka na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana za ratne zločine protiv bošnjačkih civila iz općina Stolac, Čapljina, Mostar, Prozor, Livno i Jablanica.

b. Nestanak

Nije zabilježen niti jedan slučaj nestanka počinjenog od strane ili u ime organa vlasti.

c. Mučenje i drugo okrutno, nehumano ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje

Zakonom su zabranjene takve prakse. Iako nije zabilježen niti jedan slučaj u kojem su zvaničnici vlasti primjenjivali takve mjere, nije bilo ni konkretnih indicija da su snage sigurnosti okončale praksu ozbiljnog zlostavljanja pritvorenika i zatvorenika u prethodnim godinama.

Zemlja nije odredila instituciju koja bi bila njen državni mehanizam za sprečavanje mučenja i zlostavljanja pritvorenika i zatvorenika, u skladu sa Opcionim protokolom uz Konvenciju UN-a protiv mučenja i drugog okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja. U toku 2019. godine je Institucija ombudsmana za ljudska prava u BiH (Institucija ombudsmana) zaprimila 129 žalbi od osoba lišenih slobode na postupanje u pritvorskim jedinicama i zatvorima. Broj žalbi je smanjen za 10 posto u odnosu na 2018. godinu; najveći broj žalbi se odnosio na zdravstvenu zaštitu, neodobravanje pogodnosti koje se koriste izvan kruga zavoda, premještaj u drugi kazneno-popravni zavod, korištenje uvjetnog otpusta i na uvjete u kazneno-popravnim zavodima i pritvorskim jedinicama. Manji broj žalbi se odnosio na postupanje zavodskih službenika ili na nasilje od strane drugih zatvorenika.

Nekažnjavanje je značajan problem u snagama sigurnosti.

Uvjeti u zatvorima i pritvorskim jedinicama

Fizički i sanitarni uvjeti u zatvorima i pritvorskim jedinicama u zemlji se razlikuju ovisno o lokaciji, ali svi generalno ispunjavaju potrebu za smještajem zatvorenika i pritvorenika.

Fizički uvjeti: U posebnom izvještaju o situaciji u pogledu prostorija za zadržavanje osoba lišenih slobode u stanicama policije koji je objavljen 2019. godine, Institucija ombudsmana je izvijestila da su najveći problemi u svim policijskim upravama nedostatak prostorija za zadržavanje osoba lišenih slobode i ograničeni kapaciteti postojećih prostorija. Nekoliko stanica policije u istoj policijskoj upravi primorano je koristiti iste prostorije. Nedostatak prostora onemogućava službenicima policije da po prostorijama uvijek razdvajaju muškarce, žene i maloljetnike u slučaju većeg broja osoba lišenih slobode. Prostorije za zadržavanje osoba lišenih slobode u nekim stanicama policije nemaju prirodno svjetlo, dok je ventilacija loša. Materijalni uvjeti u prostorijama za zadržavanje osoba lišenih slobode u većini stanica policije su generalno ispod standarda EU.

Zdravstvena zaštita je jedna od najčešćih žalbi zatvorenika. U svim zatvorima ne postoji ambulanta u kojoj bi se pružala sveobuhvatna zdravstvena zaštita, niti postoje zdravstveni radnici koji bi radili u punom radnom vremenu. U takvoj situaciji zavodi sa ljekarima sklapaju ugovore na pola radnog vremena koji su obavezni redovno dolaziti u zavode i pružati zdravstvene usluge. U kazneno-popravnim zavodima u Zenici, Tuzli, Sarajevu, Istočnom Sarajevu, Foči i Banja Luci postoje zdravstveni radnici koji rade u punom radnom vremenu. Niti jedan kazneno-popravni zavod nije prilagođen zatvorenima sa fizičkim invaliditetom.

Uprava: Jedinice uprave u entitetima i Brčko distriktu nisu uvijek provodile istragu vjerodostojnih navoda o nezakonitom postupanju prema zatvorenima i pritvorenima.

Zatvorski sistem u zemlji nije u potpunosti usklađen niti je potpuno u skladu sa evropskim standardima. Nadležnost za izvršenje krivičnih sankcija je podijeljena između države, entiteta i Brčko distrikta. Zbog toga, u nekim slučajevima se na ista pitanja primjenjuju različiti pravni propisi, što često dovodi do nejednakog postupanja prema osuđenima, ovisno o kazneno-popravnom zavodu ili entitetu u kojem osuđena lica izdržavaju kaznu zatvora.

Nezavisno praćenje: Vlada je dozvolila nezavisnim promatračima poštivanja ljudskih prava obilazak, a predstavnicima međunarodne zajednice je obezbijedila neometan pristup svim zatvorima, pritvorskim jedinicama i zatvorenima. Međunarodni komitet Crvenog krsta/križa, Komitet Vijeća Evrope za sprečavanje mučenja (CPT), predstavnici Institucije ombudsmana i nevladine organizacije (NVO) i dalje imaju pristup zatvorima i pritvorskim jedinicama u nadležnosti ministarstava pravde i na državnom i na entitetskom nivou. Godine 2019. je CPT obišao zatvore i pritvorske jedinice i svoja zapažanja do kojih je došao tokom obilaska dostavio vlastima BiH. Do kraja godine nije bio objavljen izvještaj CPT-a o posjeti.

Unapređenja: Dana 22. jula su vlasti otvorile dugo očekivani Državni zatvor maksimalne sigurnosti, čiji kapacitet iznosi 348 mjesta, od čega 298 ćelija za zatvorenike i 50 za pritvorenike. Dana 4. septembra je u Državni zatvor premještena prva grupa zatvorenika.

Prema godišnjem izvještaju ombudsmana za 2019 godinu, i Federacija i Republika Srpska su uložile znatna sredstva u unapređenje uvjeta u svojim kazneno-popravnim zavodima i pritvorskim jedinicama. U Federaciji se unapređenje odnosi na izgradnju novog prijemnog odjeljenja u Kazneno-popravnim zavodu u Bihaću, novog paviljona u Kazneno-popravnim zavodu u Zenici i Odgojno-popravnog doma za maloljetnike u Orašju. Pretrpanost Kazneno-popravnog zavoda Sarajevo je riješena premještajem određenog broja pritvorenika u zavod u Zenici i proširenjem kapaciteta Odjeljenja Kazneno-popravnog zavoda Sarajevo poluotvorenog tipa na Igmanu u kojem osuđenici imaju pravo na izlazak svakog vikenda. U RS-u su uložena značajna sredstva u kazneno-popravne zavode u Trebinju, Bijeljini, Istočnom Sarajevu i Banja Luci.

d. Samovoljno hapšenje i pritvaranje

Zakonom je zabranjeno samovoljno hapšenje i pritvaranje. Sve osobe imaju zakonsko pravo da ospore zakonitost svog hapšenja ili pritvaranja pred sudom. Vlasti su općenito poštivale ove zakonske odredbe.

Procedure hapšenja i postupanje sa osobama lišenim slobode

Policija je generalno vršila hapšenja na osnovu sudskih naloga i dovoljno dokaza ili u skladu sa zakonom. Zakonom je propisano da će organi vlasti upoznati osobe lišene slobode o krivičnim djelima za koja se sumnjiče odmah nakon što su uhapšene i da će policija osumnjičene osobe predati nadležnom tužilaštvu u roku od 24 sata od privođenja (odnosno u roku od 72 sata u predmetima terorizma). Tokom ovog perioda policija može zadržati osobe lišene slobode radi istrage i obrade. Postupajući tužilac ima rok od dodatna 24 sata da osobu lišenu slobode pusti iz pritvora ili da od suda traži produženje pritvora. Sud donosi rješenje u roku od naredna 24 sata.

Sudska policija je odvojena od drugih policijskih agencija i u nadležnosti je Ministarstva pravde; prostorije za zadržavanje osoba lišenih slobode se nalaze na sudovima. Nakon zadržavanja u trajanju od 24 do 48 sati, kada su osobe u nadležnosti sudske policije, osoba lišena slobode mora biti predana sudiji za prethodni postupak koji odlučuje da li će osoba biti zadržana u pritvoru ili puštena. Osumnjičene osobe koje ostaju u pritvoru se predaju zavodskim službenicima.

Prema zakonu, ispitivanje može trajati najviše šest sati. Zakonom je pritvor prije početka suđenja ograničen na 12 mjesecu, a pritvor tokom suđenja na najduže tri godine. Sistem puštanja iz pritvora uz plaćanje kaucije i određivanje mjera zabrane funkcionira, kao što je privremeno oduzimanje putnih isprava ili mjera kućnog pritvora, koje se redovito izriču kako bi se osiguralo pojavljivanje optuženih pred sudom.

Pritvorenici imaju zakonsko pravo na advokata po svom izboru, a ako ne mogu snositi troškove zastupanja, sud im određuje advokata po službenoj dužnosti. Prema zakonu, advokat mora biti prisutan u toku saslušanja u prethodnom postupku i tokom sudskog postupka nakon podizanja optužnice. Pritvorenici imaju pravo odabrati branioca po službenoj dužnosti sa sudske liste advokata. U svom izvještaju iz 2016. godine CPT je naveo da u velikoj većini slučajeva organi ne dozvoljavaju pritvorenicima da ostvare svoje pravo na branioca od samog početka pritvora. Osumnjičeni se prvi put sastaju sa advokatom u vrijeme pojavljivanja pred tužiocem radi davanja iskaza ili u vrijeme saslušanja pred sudom. Obično pritvorenici ne mogu obaviti konsultacije sa advokatom prije pojavljivanja pred tužiocem ili sudijom. Prema izvještaju, maloljetne osobe sa kojima je delegacija CPT-a razgovarala također su tvrdile da su davale izjave bez prisustva advokata ili druge osobe od povjerenja.

e. Onemogućavanje pravičnog i javnog suđenja

Državnim ustavom je propisano pravo na pravično suđenje u građanskopravnim i krivičnopravnim postupcima, dok je entitetskim ustavima propisano neovisno pravosuđe. Ipak, političke stranke i pripadnici organiziranih kriminalnih grupa su u politički osjetljivim predmetima, posebno u predmetima korupcije, ponekad vršili utjecaj na pravosuđe i na državnom i na entitetskom nivou. Nadležni organi u nekoliko slučajeva nisu proveli sudske presude.

Sudski postupci

Prema zakonu, optuženi uživaju načelo presumpcije nevinosti, pravo da budu odmah i detaljno upoznati sa optužbama, uz besplatne usluge prevođenja, ukoliko su potrebne, pravo na pravično i javno suđenje bez neopravdanog odugovlačenja postupka i pravo da budu prisutni u sudnici. Prema zakonu, optuženi ima pravo na odbranu po službenoj dužnosti ako je optužen za teško krivično djelo. Sudovi su obavezni imenovati advokata po službenoj dužnosti ako je optuženi gluh ili nijem ili ako je pritvoren ili optužen za krivično djelo za koje je predviđena dugogodišnja kazna zatvora. Odbrana generalno ima na raspolaganju adekvatno vrijeme i prostor za pripremu odbrane svojih klijenata. Prema zakonu, optuženi imaju pravo da ispituju svjedoke optužbe, na sudskog prevodioca i na pisani prijevod svih relevantnih sudskih dokumenata na jezik koji razumiju, da pozivaju svjedoke odbrane i iznose dokaze u svoju odbranu i pravo na žalbu na presudu. Organi generalno poštuju većinu ovih prava. Svi optuženi imaju ova prava.

Politički zatvorenici i pritvorenici

Nije bilo izvještaja o postojanju političkih zatvorenika i pritvorenika.

Postupci i pravni lijekovi u građanskopravnim stvarima

Zakonom je fizičkim i pravnim osobama omogućeno da u slučaju povrede ljudskih prava traže pravnu zaštitu u građanskopravnim postupcima pred domaćim sudovima, kao i pravo na podnošenje zahtjeva Evropskom sudu za ljudska prava za preispitivanje presude. Vlasti nisu provele mnoge sudske presude sudova u zemlji donesene u postupcima po tužbama za povrede ljudskih prava. Sudski sistem je opterećen velikim brojem još uvijek neriješenih predmeta i nedostatkom djelotvornog mehanizma izvršenja sudskih odluka. Neefikasnost sudstva podriva vladavinu prava kroz umanjivanje djelotvornosti građanskopravnog postupka. U nekoliko slučajeva je Ustavni sud utvrdio povredu prava na suđenje u razumnom roku. Nepoštivanje sudskih presuda od strane vlasti primoralo je mnoge osobe da se obrate Evropskom sudu za ljudska prava.

Restitucija imovine

Četiri „tradicionalne“ vjerske zajednice (muslimanska, pravoslavna, rimokatolička i jevrejska) podnijele su brojne zahtjeve za restituciju imovine koja je nacionalizirana u toku i nakon Drugog svjetskog rata. S obzirom da nema državnog zakona o povratu nacionalizirane imovine, mnogi zvaničnici vlasti koriste takvu imovinu kao instrument etničke i političke manipulacije. U nekoliko slučajeva su zvaničnici vlasti odbili izvršiti povrat imovine ili barem omogućiti vjerskim zajednicama da tu imovinu privremeno koriste, čak i u slučajevima u kojima postoje dokazi da je imovina pripadala vjerskim institucijama prije nego što je oduzeta.

U zemlji ne postoje zakoni ni mehanizmi i nevladine organizacije i zagovaračke grupe su izvijestile da vlasti nisu postigle napredak u rješavanju zahtjeva za povrat imovine oduzete žrtvama holokausta, kao ni stranim državljanima. Nepostojanje zakona je dovelo do situacije u kojoj se vjerska imovina vraća na ad hoc osnovi, prema diskrecionoj odluci lokalnih vlasti. Od 1995. godine, zbog male jevrejske populacije i nepostojanja njenog političkog utjecaja, Jevrejskoj zajednici nije vraćena oduzeta zajednička imovina. Naprimjer, u jednoj zgradi jevrejske zajednice

u centru Sarajeva, koja je ranije bila u vlasništvu jevrejskog humanitarnog društva La Benevolencija, smješteno je kantonalno Ministarstvo unutrašnjih poslova. Osim toga, općina Stari Grad u Sarajevu iskoristila je postupak „usklađivanja“ podataka o nekretninama da sebe navede kao vlasnika zemljišta u centru, koje je u vlasništvu članova Jevrejske zajednice ili njihovih nasljednika, i nakon toga odobrila izgradnju komercijalnog objekta na tom zemljištu. U toku godine razni nivoi vlasti nisu pokušali otpočeti proces razgovora o neophodnim koracima ka donošenju zakona o restituciji.

Izveštaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a prema Zakonu o neodložnoj pravdi za neobeštećene preživjele koji je dostavljen Kongresu a objavljen 29. jula 2020. godine (*Justice for Uncompensated Survivors Today (JUST) Act report to Congress*), dostupan je na web stranici Ministarstva na: <https://www.state.gov/reports/just-act-report-to-congress/>.

f. Samovoljno ili nezakonito ometanje prava na privatnost, porodicu, dom i korespondenciju

Zakonom su takve radnje zabranjene i nije bilo izvještaja o nepoštivanju ovih zabrana od strane vlasti.

Dio 2. Poštivanje građanskih sloboda, uključujući i sljedeće:

a. Sloboda izražavanja i sloboda štampe

Zakonom je propisana sloboda izražavanja, kao i sloboda štampe, ali je nivo poštivanja ovih prava od strane vlasti ostao nizak u toku godine. U toku godine je i dalje bilo zastrašivanja, maltretiranja i upućivanja prijetnji novinarima i medijima, uključujući i više prijetnji smrću, bez sistematskog odgovora nadležnih institucija. Brojne restriktivne mjere koje su uvedene u toku pandemije radi suzbijanja širenja bolesti COVID-19 su u nekim slučajevima zloupotrijebljene kako bi se ograničio pristup informacijama. Većinom medijskih natpisa dominirali su nacionalistička retorika i etnička i politička pristranost, koji su često poticali netrpeljivost, a ponekad i mržnju. Nepostojanje transparentnosti u vlasništvu medija je i dalje problem.

Sloboda govora: Zakonom zemlje je osiguran visok nivo slobode izražavanja, ali se neredovnom i u nekim primjerima nekorektnom provedbom i primjenom zakona u ozbiljnoj mjeri podriva sloboda štampe. Zakonom je zabranjeno izražavanje koje potiče rasnu, etničku ili drugu netrpeljivost, kao i „govor mržnje“, ali vlasti nisu primjenjivale takve zabrane.

Podaci Linije za pomoć novinarima ukazuju da sudovi i dalje ne prave razliku među različitim žanrovima medija (posebno između vijesti i komentara), dok su dugi sudski postupci i pravne i finansijske bitke finansijski iscrpljujuće za novinare i medijske kuće. Linija za pomoć novinarima je zaključila da je broj predmeta po tužbama za klevetu protiv novinara i urednika i dalje visok, posebno onih koji su istraživali kriminal i korupciju. Neispravno provođenje zakonâ o zaštiti od klevete je prouzročilo direktan pritisak na novinare i medije koji je ugrozio pravo novinara na slobodu izražavanja.

Sloboda štampe i medija, uključujući i online medije: Nezavisni mediji su bili aktivni i izražavali su široku raznolikost stavova, ali je ponekad to dovelo do pritiska ili prijetnji novinarima. Zvaničnici vlasti koji su bili izloženi kritikama i dalje su nastavili praksu nazivanja novinara izdajnicima ili pripadnicima opozicionih političkih stranaka kako bi ih diskreditirali. Zakon kojim je zabranjeno izražavanje koje potječe rasnu, etničku ili druge oblike netrpeljivosti odnosi se na štampane i radio-difuzne medije, izdavanje knjiga i online izdanja novina i žurnala, ali se u praksi ne primjenjuje.

Regulatorna agencija za komunikacije (RAK) nije zabilježila nijedan slučaj govora mržnje u radio-difuznim medijima. Vijeće za štampu, koje je samoregulacijsko tijelo za online i štampane medije u zemlji, zasnovano na članstvu, evidentiralo je 231 prigovor na govor mržnje, od čega se 223 odnose na online medije, jedan na članak koji je objavila jedna novinska agencija i sedam koji se odnose na sadržaj objavljen u društvenim medijima. Od svih prigovora, 194 se odnose na komentare posjetitelja web portala. Do septembra je putem samoregulacije riješeno 80 prigovora.

Nastavljen je politički i finansijski pritisak na medije. Negativni ekonomski efekti pandemije su urušili finansijsku stabilnost medija u cijeloj zemlji, čineći ih ranjivijim na vanjski pritisak. Neki mediji su primijetili da su navodi o izbjegavanju obaveze plaćanja poreza i opsežne finansijske kontrole i dalje moćno sredstvo u nastojanju da se mediji zastraše i nad njima uspostavi kontrola. U toku godine je povećan broj fizičkih napada na novinare.

U toku cijele godine su napadi na profesionalni integritet novinara i slobodu štampe i dalje bili u porastu. U više navrata su dužnosnici javnih organa vlasti opstruirali rad novinara. Taj period je obilježen pokušajima da se ograniči pristup informacija koje se odnose na pandemiju. Novinari koji rade u Sarajevu su u martu Liniji za pomoć novinarima podnijeli prijavu protiv lokalnih vlasti koje su im ograničile mogućnost postavljanja pitanja na press konferenciji i dobivanja dodatnih informacija o pitanjima vezanim za COVID-19. U aprilu je grupa novinara uputila Liniji za pomoć novinarima pritužbe da Press služba Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevo ne tretira medije jednako i da Generalna direktorica daje informacije samo izabranim medijima. Krizni štab Federacije (COVID-19), kao i krizni štabovi u Hercegovačko-neretvanskom kantonu i Kantonu Sarajevo, donijeli su odluke o zabrani prisustvovanja nekih novinara press konferencijama, tvrdeći da je to mjera zaštite zdravlja.

U toku godine je nastavljena praksa vršenja pritiska na novinare u cilju cenzuriranja njihovog izvještavanja. Reakcijama na istraživačke priče o korupciji visokih dužnosnika u pravosuđu i dalje je vršen pritisak na novinare. Osim toga, novinari koji su izvještavali o nepravilnostima u postupku javnih nabavki u toku pandemije bili su izloženi neprimjerenom pritisku. U junu je na društvenim medijima objavljeno nekoliko montiranih videa u nastojanju da se diskreditiraju novinari koji su pisali o kontroverznoj nabavci respiratora u Federaciji u koju je bio uključen i Premijer Federacije BiH.

Nakon što je Tužilaštvo zaprijetilo 2019. godine u svojoj izjavi za medije da će saslušavati novinare koji kritiziraju njegov rad, nisu uslijedila privođenja. Novinari su izvijestili da je izjava za medije izazvala dodatni politički pritisak i povećala broj tužbi za klevetu protiv njih. U toku godine su nastavljeni napeti odnosi između Tužilaštva i istraživačkih novinara. Dana 28. augusta

Je Udruženje BH novinari (BH novinari) uputilo oštar protest protiv izjave Tužilaštva da će Glavna tužiteljica podnijeti tužbu za klevetu protiv dnevnih novina *Oslobođenje* i svih medija koji su prenijeli tekst o njenoj zloupotrebi prava na naknadu troškova smještaja. BH novinari su istakli da Tužilaštvo i Glavna tužiteljica nastavljaju vršiti pritisak na medije i novinare, navodeći da državni službenici, vlada i drugi dužnosnici ne mogu podnijeti tužbu za klevetu u službenom svojstvu (nego samo privatno) i da je Glavna tužiteljica iskoristila službene komunikacijske kanale Tužilaštva BiH kako bi novinarima zaprijetila svojim tužbama za klevetu. BH novinari su to okarakterizirali kao nedopustiv pritisak na medije i zloupotrebu položaja glavne tužiteljice.

Još jedan izazov slobodi izražavanja uslijedio je ubrzo nakon proglašenja vanrednog stanja zbog pandemije. Dana 16. marta RS je donijela Uredbu o zabrani širenja panike i nereda kojom su predviđene novčane kazne od 1.000 do 3.000 konvertibilnih maraka (630-1.900 USD) za fizička lica i 3.000 do 9.000 konvertibilnih maraka (1.900- 5.700 USD) za pravna lica koja šire paniku i lažne vijest putem medija i društvenih mreža. Federalni ministar unutrašnjih poslova je 22. marta predložio hitno usvajanje slične uredbe, ali ta inicijativa nije dobila podršku. Ipak, BH novinari su upozorili da su Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova i odsjeci za borbu protiv kompjuterskog kriminala počeli nadzirati informacije na društvenim mrežama i da je pokrenuto pet krivičnih postupaka zbog navodnog širenja lažnih informacija i panike. Brojne lokalne organizacije su izrazile zabrinutost da te mjere predstavljaju dodatni korak u suzbijanju slobode izražavanja. Dana 14. aprila su predstavnik OSCE-a za slobodu medija, Harlem Desir, i šefica misije OSCE-a u BiH izrazili zabrinutost zbog uvođenja mjera protiv širenja panike i „lažnih vijesti“ o bolesti COVID-19. BH novinari su istakli da entiteti nemaju pravo suspendirati pravo na slobodu izražavanja. Nakon ovih reakcija, 16. aprila, Vlada RS-a je ukinula svoju Uredbu.

Vlasti su nastavile vršiti pritisak na medije kako bi ih odvratile od određenih oblika izražavanja, dok je kroz kontrolu od strane stranaka i vlasti nad više sredstava javnog informiranja u oba entiteta sužen opseg mišljenja. Javni RTV servisi su i dalje pod jakim pritiskom vlasti i političkih snaga zbog nepostojanja dugoročne finansijske stabilnosti. Javni RTV servisi su i dalje izloženi političkom utjecaju, posebno kroz upravne odbore koji su pod političkom kontrolom. Ovi faktori su ograničili njihovu nezavisnost i doveli do konzistentno subjektivnog i politički pristranog informativnog sadržaja.

Javni RTV sistem se sastoji od tri radiotelevizije: na državnom nivou, Radiotelevizija Bosne i Hercegovine (BHRT) i entitetskih radiotelevizija, RTRS i RTV FBiH. Zakon o javnom radiotelevizijskom sistemu je samo djelomično proveden, a entitetski zakoni nisu usklađeni sa zakonom na državnom nivou, zbog čega su javne radiotelevizije podložne političkom utjecaju, posebno kroz svoje upravne odbore koji su i sami pod političkim utjecajem. Javne RTV kuće su i dalje u teškoj finansijskoj situaciji, prije svega zbog nepostojanja efikasnog, jedinstvenog i stabilnog sistema financiranja.

Institucionalna nestabilnost upravljačkih struktura RTV FBiH je i dalje prisutna zbog nemogućnosti izbora članova upravnog odbora i imenovanja organizacijske uprave i još uvijek postoji prostor za politički utjecaj. Zbog toga RTV FBiH i dalje pokazuje selektivan pristup vijestima.

Vlada RS i dalje direktno kontrolira RTRS koji daje snažnu podršku vladajućoj koaliciji u RS-u. BHRT je podlegao sve većem političkom pritisku i cenzurirao vlastito izvještavanje. Organi vlasti su i dalje podložni konkurentnim političkim interesima i nisu uspostavili korporaciju javnih RTV servisa koja bi nadgledala rad svih javnih RTV servisa u zemlji, kako to nalaže zakon.

Regulatorna agencija za komunikacije (RAK), koja regulira tržište audiovizualnih medija, nema punu finansijsku i političku samostalnost. U aprilu je RAK imenovao novog generalnog direktora, Draška Milinovića, bivšeg direktora RTRS-a, servisa koji se nalazi pod političkom kontrolom. Nakon glasanja je predsjednik Vijeća RAK-a, Plamenko Ćustović, podnio ostavku, tvrdeći da je glasanje bilo politički motivirano. Novi generalni direktor je preuzeo dužnost 28. jula. Neovisne radiotelevizije su izrazile zabrinutost oko imenovanja zbog navoda o Draškovićevim političkim vezama.

Nasilje i maltretiranje: Zastrašivanje i upućivanje prijetnji novinarima su nastavljeni tokom godine. Bilo je i slučajeva nasilja i upućivanja prijetnji smrću novinarima. I dalje je bilo primjera zastrašivanja i politički motiviranih sudskih sporova protiv novinara zbog negativnog izvještavanja o zvaničnicima i organima vlasti.

Do jula je Linija za pomoć novinarima evidentirala sedam slučajeva navodnih povreda prava i sloboda novinara, četiri prijetnje smrću i dva fizička napada. Prema podacima Udruženja BH novinari za period 2006-2020, nadležni organi su krivično gonili oko 30 posto prijavljenih krivičnih djela protiv novinara i istražili su preko jedne trećine navoda o povredama prava novinara, što pokazuje da su istrage napada na novinare koje provode policija i tužilaštava i dalje neefikasne.

Vanja Stokić, glavna i odgovorna urednica portala eTrafika u Banja Luci, dobila je poruku na svom Facebook profilu od jedne osobe koja je zaprijetila da bi on „odsjecao glavu“ ne samo migrantima, već i „svim dušebrižnicima koji ih dočekuju“. Osoba koja je uputila prijetnje je lišena slobodne tek nakon što je iznova, više puta prijetila i zastrašivala novinarku Stokić i njene prijatelje te nakon snažne reakcije javnosti. Dana 22. maja Stokić, koja je izvještavala o migrantskoj situaciji u zemlji, našla je poruku uznemirujućeg sadržaja nakon što je objavila fotografiju sa dva migranta na svom Facebook profilu. Pokušala je odmah prijaviti prijetnje policiji, ali joj je rečeno da se vrati u ponedjeljak – tri dana nakon što su joj prijetnje upućene. Prema novinarki Stokić, u početku policija nije ozbiljno shvatila njenu prijavu i nije željela uzeti izjavu od nje, čime je omogućila da se prijetnje i zastrašivanje nastave. Nakon snažne reakcije profesionalnih udruženja i medija, policija je lišila slobode osumnjičenog za počinjenje kaznenog djela.

Nikoli Vučiću, reporteru N1 televizijskog kanala u Sarajevu, upućene su prijetnje smrću putem društvenih medija. Dana 26. maja, komentirajući vijest da se Zapadnohercegovački kanton proglasio „korona-free“ zonom, Vučić je putem svog Twitter naloga sarkastično upitao hoće li uskoro biti proglašenje „fascism-free“ zone. Nakon toga su uslijedile prijetnje, pozivanje na nasilje, uz izjave da bi Vučića trebalo „baciti u rijeku“. Vučić je tada ugasio svoj Twitter nalog. BH novinari i Linija za pomoć novinarima su oštro osudili prijetnje, nakon čega su i njima upućene prijetnje.

Dana 5. juna je Sinana Gluhića, novinara lokalne radiotelevizije RTV Zenica, fizički napao Sulejman Spahić, član strane A-SDA. Napad je uslijedio nakon višednevnih verbalnih prijetnji i uvreda upućenih Gluhiću putem telefona i društvenih medija. Gluhić je bio na putu do posla kada ga je Spahić fizički napao. Spahić je u prisustvu svjedokâ udario Gluhića u predjelu lica i vrata i uputio mu prijetnje po život. Incident je prijavljen policiji. Istog dana je A-SDA izdala priopćenje u kojem je porekla napad. Zenička policija je otvorila istragu.

Nastavljen je sudski postupak protiv dva optuženika za pokušaj ubistva u brutalnom napadu na novinara BNTV-a Vladimira Kovačevića 2018. godine. Jedan od učesnika u napadu, Marko Čolić, osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od četiri godine. Sud je rješavajući po žalbi tužioca povišio kaznu zatvora na pet godina. Drugi napadač, Nedeljko Dukić, sam se predao policiji RS-a krajem 2019. godine i njegovo suđenje je u toku. Motivi napada su i dalje nepoznati.

Cenzura ili ograničavanje sadržaja: Mnoge političke stranke i entitetske institucije su pokušale izvršiti utjecaj na uređivačke politike i medijski sadržaj putem zakonskih i finansijskih mjera. Zbog toga neki mediji provode autocenzuru. Institucije vlasti su u nekim slučajevima vezanim za krizu izazvanu bolešću COVID-19 ograničile pristup informacijama.

U nekim slučajevima su medijski izvori izvijestili o prijetnjama zvaničnika upućenim medijima da se više neće oglašavati ili su medijima ograničavali pristup službenim informacijama. Prevladavajuće prakse ukazuju na direktnu povezanost između najvećih oglašivača i političkih krugova i omogućile su pristranu distribuciju vremena za oglašavanje. Javne kompanije, od kojih je većina pod kontrolom političkih stranaka, i dalje su glavni oglašivači. Mediji koji se kritički odnose prema političkim strankama na vlasti tvrde da im je bilo teško doći do oglašivača. Privremene mjere strogog zatvaranja koje su donesene u proljeće te brojne restrikcije vezane za pandemiju imale su direktne negativne posljedice na finansijsko stanje medija u zemlji, čineći ih ranjivijim na ekonomski i politički pritisak.

Zakoni o zaštiti od klevete: Iako je u zemlji kleveta dekriminalizirana, i dalje postoji veliki broj tužbi protiv novinara, a u postupcima po takvim tužbama često se izriču vrlo visoke novčane kazne. Među sudskim presudama protiv novinara koje zavređuju pažnju su privremene zabrane postavljanja ili objavljivanja određenih informacija, kao i visoke odštete za pretrpljenu „duševnu bol“.

Sloboda izražavanja na internetu

Vlasti nisu ograničavale niti prekidale pristup internetu niti su cenzurirale *online* sadržaj i nema vjerodostojnih izvještaja o tome da su vlasti nadzirale privatnu *online* komunikaciju bez odgovarajućeg zakonskog odobrenja. Zakonom je zabranjeno izražavanje koje izaziva rasnu, etničku ili drugu netrpeljivost, uključujući i govor mržnje. Međutim, organi vlasti nisu provodili ovu vrstu zabrane u pogledu sadržaja u *online* medijima.

Akadske slobode i kulturne manifestacije

U Tuzlanskom kantonu i Kantonu Sarajevo postoje zakoni kojima se mogu ograničiti nezavisnost i akademska sloboda univerziteta u tim kantonima dajući pravo izabranim zvaničnicima u općinama da imenuju i razrješavaju univerzitetsko i akademsko osoblje, prema vlastitoj odluci.

Osam javnih univerziteta u zemlji je i dalje etnički podijeljeno, kao i njihovi nastavni programi, diplome i relevantne nastavne aktivnosti. Profesori ponekad navodno u svojim predavanjima koriste predrasudni jezik, dok odabir knjiga i nastavnog materijala pojačava diskriminaciju i predrasude.

b. Sloboda mirnog okupljanja i udruživanja

Sloboda mirnog okupljanja

Zakonom je zagantirana sloboda mirnog okupljanja i vlasti generalno poštuju ovo pravo. Međutim, 12. maja je policija RS-a rastjerala oko 10 pripadnika neformalne grupe „Pravda za Davida“ koji su se neformalno okupili u centru Banja Luke i spriječila njihovo obraćanje, upozorivši učesnike da njihovo javno okupljanje nije bilo najavljeno policiji. Vođu grupe, Ozrena Perduva, je istog dana policija privela na ispitivanje i rečeno mu je da se ubuduće neće tolerirati slična okupljanja, čak i ako budu spontana. „Pravda za Davida“ je izvijestila da je u sudskom sistemu RS-a, prema procjenama, aktivno oko 60 sudskih predmeta protiv članova grupe „Pravda za Davida“. U 30 drugih predmeta sud je odbacio sve optužbe.

Pokret „Pravda za Davida“ je nastao u odgovoru na ubistvo dvadeset jednogodišnjeg Davida Dragičevića 2018. godine, čije ubistvo nije bilo riješeno do septembra. Porodica Dragičević je mobilizirala na hiljade građana u podršci njihovom traganju za činjenicama o ubistvu i insistiranju na pravdi. Vlada RS-a je pravdala svoju odluku kojom je zabranila sva javna okupljanja grupe, kao i proteste, tvrdeći da pokret nije u potpunosti poštovao zakon tokom prethodnih okupljanja. Neki novinari i protestanti su tvrdili da je tokom hapšenja policija koristila prekomjernu silu protiv protestanata i da su napravili fotografije kojima potvrđuju svoje navode.

Zajednica lezbijki, gay, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba (LGBTI) je planirala organizirati drugu povorku ponosa 23. augusta u Sarajevu. Zbog pandemije bolesti COVID-19 organizatori su odlučili da ne održe povorku fizički, nego da je premjeste u *online* prostor. Čak i prije nego što su je premjestili u *online* prostor, organizatori su naišli na brojne birokratske prepreke, s obzirom da je Ministarstvo saobraćaja Kantona Sarajevo odbilo njihov zahtjev za promjenom rute povorke, navodeći navodne finansijske gubitke javnih preduzeća za gradski saobraćaj, bez obzira što bi se povorka održala u nedjelju kada se sredstva javnog prijevoza znatno manje koriste. Kantonalno Ministarstvo unutrašnjih poslova je od organizatora tražilo da snose troškove uvođenja pojačanih mjera bezbjednosti, kao i prisustva dva vozila hitne pomoći, dva vatrogasna vozila i betonskih zapreka na devet lokacija duž rute povorke. Od sličnih sigurnosnih zahtjeva se redovno odustajalo kada se radilo o drugim velikim događajima koji se nisu odnosili na LGBTI populaciju.

Postoji 10 zakona kojima je uređeno pravo na slobodu okupljanja u raznim dijelovima zemlje i svaki taj zakon je generalno ocijenjen kao prekomjerno restriktivan. Među primjerima su zabrana

javnog okupljanja ispred brojnih javnih institucija u RS-u, dok neki kantonalni zakoni u Federaciji (naprimjer, u Srednjobosanskom kantonu) propisuju krivičnu odgovornost za nepoštivanje administrativnih procedura koje se odnose na organiziranje mirnog okupljanja.

U julu je u Brčko distriktu donesen zakon o mirnom okupljanju kojim je proširena sloboda okupljanja. Zakon je usklađen sa preporukama ekspertne misije EU (EU *Peer Review*) i smjernicama OSCE-a.

Sloboda udruživanja

Zakonom je zagarantirana sloboda udruživanja i vlasti generalno poštuju ovo pravo. Prema zakonu, nevladine organizacije se mogu registrirati na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou kroz generalno efikasan i jednostavan upravni postupak. Saradnja između vlasti i organizacija civilnog društva na državnom i entitetskom nivou je i dalje slaba, a podrška vlasti organizacijama civilnog društva je i dalje netransparentna, posebno u pogledu dodjele novčanih sredstava. Neovisne nevladine organizacije su se žalile da organi vlasti dodjeljuju finansijska sredstva onim nevladinim organizacijama koje su povezane sa vladajućim političkim strankama.

c. Vjerske slobode

Vidi Izvještaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a o vjerskim slobodama u svijetu (*International Religious Freedom Report*) na: <https://www.state.gov/religiousfreedomreport/>.

d. Sloboda kretanja

Zakonom su garantirani sloboda kretanja unutar zemlje, putovanje u inostranstvo, emigracija i repatrijacija. Vlasti generalno poštuju ova prava, s tim da su i dalje prisutna određena ograničenja.

Iako tražitelji azila prema Zakonu o azilu imaju slobodu kretanja, organi vlasti u Unsko-sanskom kantonu su nametnuli ograničenja bez zakonske osnove. To je dovelo do toga da su tražitelji azila, uključujući i one koji su prošli postupak registracije, bili izbačeni iz sredstava javnog prijevoza na ulazu na teritoriju Kantona i do zabrane njihovog prijevoza na teritoriji Kantona autobusima i taxi vozilima. Grupe tražitelja azila i migranata se redovito, protiv svoje volje, sprovode od Bihaća do lokacije koja je nekoliko kilometara udaljena, na kojoj je njihovo kretanje ograničeno. Na toj lokaciji su vrlo loši humanitarni i sigurnosni uvjeti. Partner Ureda Visokog povjerenstva UN-a za izbjeglice (UNHCR) koji pruža pravnu pomoć je osporio pravnu utemeljenost ovakvih restrikcija.

Zbog pandemije bolesti COVID-19, Vijeće ministara je 16. aprila donijelo Odluku o ograničenju kretanja migranata bez važećih identifikacijskih dokumenata. Odlukom je zabranjeno kretanje i smještaj migranata izvan centara u koje su smješteni, kao i migranata koji su izrazili namjeru podnošenja zahtjeva za azil i koji posjeduju valjan dokaz o izraženoj namjeri podnošenja zahtjeva za azil, kao i one koji su već podnijeli zahtjev za azil. Neke nevladine organizacije su osporile Odluku, objašnjavajući da je pravno neutemeljena i da predstavlja povredu osnovnih ljudskih

prava migranata. Ova praksa je ukinuta kada su ukinute mjere strogog zatvaranja u maju, ali još uvijek bez zvanične odluke.

Dana 22. aprila je Ustavni sud BiH odlučio da zabrana svakog kretanja u Federaciji osoba mlađih od 18 godina i starijih od 65 godina u sklopu mjera zatvaranja usljed pandemije bolesti COVID-19 donesenih u aprilu predstavlja povredu građanskih prava tih osoba, napominjući da je zabrana disproporcionalna javnozdravstvenoj krizi i da mjere nisu vremenski ograničene i da se ne vrši njihova periodična revizija. Sud nije ukinuo restriktivne mjere, nego je Vladi Federacije i Štabu civilne zaštite dao rok od pet dana da prilagode svoje mjere odluci Ustavnog suda BiH i Evropskog suda o ljudskim pravima. Federalne vlasti su postupile u skladu sa odlukom i mjere prilagodile, dozvolivši kretanje osoba iz te dvije dobne skupine u određenim danima u sedmici, prije nego što su ukinule mjere 14. maja.

e. Status i postupanje sa interno raseljenim osobama

Prema statističkim podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, 96.421 osoba još uvijek ima status interno raseljene osobe, koje su raseljene u toku sukoba koji je trajao od 1992. do 1995. godine. Većina Bošnjaka i Hrvata su raseljeni iz RS-a, dok su Srbi raseljeni iz Federacije. Na početku godine je UNHCR direktno pružao zaštitu ili pomoć, ili i jedno i drugo, za 807 interno raseljene osobe. Prema podacima UNHCR-a, oko 3.000 osoba, među njima i interno raseljene osobe, i dalje boravi u kolektivnom smještaju širom zemlje. Iako je prvobitno takav smještaj trebao biti privremenog karaktera, neke osobe u njemu borave 20 i više godina. Znatno broj interno raseljenih osoba i povratnika živi u uvjetima ispod standarda koji utječu na njihovu dobrobit.

Ustavom BiH i zakonima je zagarantirano pravo na dobrovoljni povratak ili lokalnu integraciju interno raseljenih osoba, u skladu sa Vodećim principima UN-a o internom raseljensktvu. Vlasti aktivno promoviraju siguran povratak i preseljene ili lokalnu integraciju izbjeglica i interno raseljenih osoba, ovisno o njihovom izboru. Vlada je dodijelila sredstva za povratak i sudjelovala je u programima za povratak koji se finansiraju međunarodnim sredstvima. Izolirani napadi na povratnike iz manjinskih zajednica se i dalje dešavaju, ali se generalno ne provodi adekvatna istraga takvih napada, niti se počinitelji krivično gone. Povratnici iz manjinskih zajednica se i dalje suočavaju sa preprekama u ostvarivanju svojih prava u mjestima povratka.

f. Zaštita izbjeglica

Pristup azilu: Zakonom je regulirano odobrenje azila (izbjegličkog statusa ili statusa supsidijarne zaštite) i vlasti su uspostavile sistem pružanja zaštite izbjeglicama. Tražitelji azila čiji zahtjevi za azil nisu riješeni imaju pravo na smještaj u azilantskom centru sve dok Ministarstvo sigurnosti ne donese konačno rješenje u postupku po zahtjevu za azil. U azilantski centar se upućuju samo porodice koje su podnijele zahtjev za azil. Pružanje adekvatnog smještaja je ostalo jedno od najvećih problema od početka 2018. godine zbog povećanog priliva tražitelja azila i migranata. Za neke migrante je bila uobičajena praksa da traže azil kako bi ostvarili pravo na privremene pogodnosti i usluge, iako nisu imali namjeru da ostanu u BiH. Povećan priliv je izazvao kašnjenja u postupku registracije i stvorio zaostatak, što utječe na ostvarenje pristupa postupku po zahtjevu za azil i njegovoj efikasnosti, kao i pristupa pravima i uslugama, uključujući i zadovoljenje

pravnih, zdravstvenih i osnovnih potreba, kao što su prehrana i osnovni higijenski uvjeti i potrepštine, što je bilo direktno povezano sa smještajnim objektima.

U zvaničnim prihvatnim centrima su međunarodne organizacije, NVO, volonteri i lokalni akteri pružali usluge na ad hoc osnovi. 2018. godine je otvoren još jedan centar, Izbjegličko-prihvatni centar Salakovac, za smještaj tražitelja azila. Međunarodna organizacija za migracije, u saradnji sa Službom za poslove sa strancima, otvorila je i rukovodi sa sedam privremenih prihvatnih centara za izbjeglice, tražitelje azila i migrante. Ipak, adekvatni smještajni kapaciteti i dalje nedostaju, posebno za porodice, djecu bez pratnje ili odvojene od roditelja/staratelja i druge ugrožene kategorije. Brza obrada zahtjeva za azil je drugi problem s obzirom na brojne prepreke registraciji tražitelja azila, uključujući i obavezu za tražitelje azila koji nisu smješteni u centru kojim rukovodi ministarstvo da prijave adresu boravka. Iako se situacija popravila u toku godine, Sektor za azil Ministarstva sigurnosti, koji je nadležan za azilantsku politiku i njenu provedbu, nema dovoljno resursa da bi osigurao potpun i blagovremen pristup podnositeljima zahtjeva azilantskom postupku. Organi vlasti nadležni za oblast azila nemaju dovoljan broj uposlenih, zbog čega je azilantski postupak vrlo dug i odvrća izbjeglice od traženja azila u zemlji.

Pandemija bolesti COVID-19 je dodatno omela proces registracije. U sklopu sanitarnih mjera prevencije i u vezi sa ograničenjem kretanja, neki terenski uredi Službe za poslove sa strancima su privremeno smanjili svoje kapacitete i radno vrijeme, dok su dva potpuno obustavila registraciju novih dolazaka i izdavanje potvrda o iskazanoj namjeri podnošenja zahtjeva za azil. U Tuzli – jednom od glavnih ulaza u BiH – terenski ured do kraja godine nije počeo provoditi te aktivnosti, čime je tražiteljima azila u znatnoj mjeri onemogućen pristup azilu i osnovnim uslugama u tom kantonu i drugdje u zemlji.

U aprilu je Vijeće ministara BiH donijelo odluku o ograničavanju slobode kretanja na prihvatne centre za strance i tražitelje azila bez dokumenata i prijavljene adrese boravka. Odluka nije provedena do maja, iako je zvanično ostala na snazi.

Tražitelji azila imaju pravo uložiti žalbu na negativnu odluku Sudu BiH. Sistem pružanja zaštite izbjeglicama koje traže azil i dalje nije dovoljno transparentan.

Čini se da su organi vlasti okončali praksu stavljanja pod nadzor stranaca sa neregularnim statusom ili bez dokumenata u imigracione centre i izdavanja mjere protjerivanja bez davanja mogućnosti tražiteljima azila da podnesu zahtjev. Do promjene je došlo s porastom novog priliva od 2018. godine. Nevladine organizacije koje pružaju pravnu pomoć imaju ograničen pristup imigracionim centrima u kojima su stranci pod nadzorom i azilantskom centru, posebno otkako su donesene prve mjere sprečavanja širenja bolesti COVID-19 krajem marta.

UNHCR je odlazio u Imigracioni centar Službe za poslove sa strancima u kojem su stranci pod nadzorom na ad hoc osnovi. UNHCR najviše zabrinjavaju problemi u vezi sa Centrom na koje nailaze nevladine organizacije koje pružaju pravnu pomoć, koje žele imati redovan pristup Centru, kao i činjenica da organi povremeno stavljaju pod nadzor u Centar i porodice sa djecom, sve do njihove dobrovoljne readmisije u zemlju porijekla.

U toku prvih sedam mjeseci godine je 10 osoba poznatih UNHCR-u, a koje su boravile u Imigracionom centru, izrazilo namjeru podnošenja zahtjeva za azil. Informacije o pravu da traže azil nisu automatski bile na raspolaganju potencijalnim tražiteljima azila u Centru. UNHCR je izrazio zabrinutost da stranci pod nadzorom možda nemaju pristup azilantskom postupku i da organi vlasti mogu preuranjeno vratiti neke potencijalne tražitelje azila prema sporazumima o readmisiji prije nego što im je pružena mogućnost da podnesu zahtjev za azil. Osim toga, prema nekim odredbama zakona BiH kojim je regulirana ekstradicija, vlasti imaju mogućnost izručenja osobe koja je izrazila namjeru da traži azil ukoliko je zahtjev podnijela nakon što je država primila zahtjev za izručenje te osobe. UNHCR je izvijestio da podnosioci zahtjeva za izbjeglički status nemaju dovoljnu pravnu pomoć; da ne postoje jasni standardi dokazivanja ni metode ocjene vjerodostojnosti zahtjeva, kao ni informacija o zemlji porijekla; i da su smjernice za određivanje postojanja rizika od progona prekomjerno striktne.

Sigurna zemlja porijekla/tranzita: Zakonom je određena primjena koncepta „sigurne zemlje porijekla ili sigurne treće zemlje“. Prema toj zakonskoj odredbi, nadležni organi mogu odbiti zahtjev za azil svih podnositelja koji ne mogu dokazati da se ne mogu vratiti u zemlju porijekla niti u bilo koju zemlju tranzita. Primjena ovog koncepta zahtijeva listu sigurnih trećih zemalja i zemalja porijekla koju bi sačinilo Vijeće ministara BiH.

Trajna rješenja: Program integracije i povratka izbjeglica i raseljenih osoba je propisan zakonima. Zemlja je potpisnica Regionalnog stambenog programa kojeg finansiraju međunarodni donatori uz djelomičnu podršku UNHCR-a i OSCE-a, čiji je cilj iznalaženje trajnih rješenja za oko 74.000 izbjeglica i raseljenih osoba iz četiri zemlje regije, uključujući i 14.000 najranjivijih izbjeglica iz BiH, povratnika i interno raseljenih osoba u BiH. Dugotrajni postupak odabira korisnika uslijed problema vezanih za kapacitete i upravljanje doveo je do dodatnih kašnjenja u rekonstrukciji stambenih jedinica za korisnike. Fragmentirana institucionalna organizacija, kao i politički imperativ da se izvrši proporcionalan odabir korisnika među konstitutivnim narodima u zemlji, doprinijeli su administrativnim odugovlačenju procesa.

Privremena zaštita: Vlada je odobrila status supsidijarne zaštite osobama koje ne ispunjavaju uvjete za stjecanje izbjegličkog statusa. U toku prvih sedam mjeseci godine su vlasti odobrile supsidijarnu zaštitu za 15 osoba, dok je prethodno odobrena supsidijarna zaštita produžena za 24 osobe.

g. Osobe bez državljanstva

Prema podacima do jula, UNHCR je izvijestio da je 81 osoba, uglavnom Romi, u riziku od apatridije. Taj broj obuhvata osobe koje nisu upisane u matične knjige rođenih i matične knjige državljana. UNHCR je nastavio podržavati pružanje besplatne pravne pomoći i izgradnju kapaciteta organa vlasti u BiH kako bi se omogućio upis u matične knjige rođenih i matične knjige državljana. Od 2009. do kraja godine UNHCR je pružio pomoć putem svog partnera u provođenju projekata, NVO Vaša prava, za 1.765 osoba da potvrde svoje državljanstvo. UNHCR je također nastavio raditi sa organima vlasti BiH na pojednostavljenju procesa upisa u matične knjige rođenih i matične knjige državljana, posebno osoba koje su u riziku od apatridije. U toku godine je Ministarstvo civilnih poslova BiH potvrdilo državljanstvo 35 osoba.

Dio 3. Sloboda učešća u političkom procesu

Građanima je Ustavom i zakonom pružena mogućnost da biraju vlast na slobodnim i pravičnim izborima koji se održavaju periodično tajnim glasanjem, na osnovu općeg i jednakog prava glasa. Međutim, promatrači su primijetili određeni broj nedostataka.

Izbori i političko učešće

Posljednji izbori: Opći izbori su održani 2018. godine u konkurentnom okruženju u kojem su kandidati i političke stranke slobodno vodile predizbornu kampanju i predstavile svoje programe. Međutim, prema vjerodostojnim izvještajima, u predizbornom periodu su zabilježeni slučajevi zastrašivanja birača i kupovine glasova. Prema Uredu za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) pri OSCE-u, Centralna izborna komisija je efikasno provela većinu svojih izbornih zadataka, ali sudionici izbora ipak nisu imali povjerenje u sve nivoe provedbe izbora. Izbore su zasjenile masovne ostavke članova biračkih odbora u periodu od 48 sati prije nego što su birališta bila otvorena za glasanje.

Na dan izbora su međunarodni promatrači izvijestili o brojnim incidentima u kojima su političke stranke manipulirale sastavom biračkih odbora, što je ugrozilo integritet izbornog procesa. Također je bilo izvještaja o neregularnostima i drugim problemima u toku brojanja glasova – neki su bili namjerni, a neki su prouzrokovani neadekvatnim poznavanjem odgovarajućih procedura od strane članova biračkih odbora. Prema ODIHR-u, sistem kojim se regulira finansiranje predizbornih kampanja nije adekvatan da bi se osigurala transparentnost i odgovornost finansiranja kampanja. Nekoliko političkih stranaka je zahtijevalo ponovno brojanje glasova. ODIHR je ukazao na veliko prisustvo građana u ulozi promatrača koji su doprinijeli cjelokupnoj transparentnosti procesa.

Dana 8. jula je Parlament BiH usvojio Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona koji je omogućio održavanje prvih lokalnih izbora u Gradu Mostaru u proteklih 12 godina i kojim je BiH provela odluku Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Baralija protiv BiH. To je bio rezultat političkog dogovora koji su političke stranke SDA i HDZ BiH postigle 17. juna. Dana 20. decembra su u skladu s tim održani izbori u Gradu Mostaru. Promatrači iz civilnog društva i međunarodne zajednice su generalno okarakterizirali proces kao slobodan i fer. Centralna izborna komisija je donijela odluku o ponovnom brojanju glasačkih listića na oko polovini biračkih mjesta u Mostaru, pojašnjavajući da je odluka o ponovnom brojanju glasačkih listića generalno donesena zbog slabe obuke radnika na biralištima, a ne zbog sistemske prevare, iako je jedna politička stranka podnijela kantonalom tužilaštvu prijavu za prevaru. Na kraju izvještajnog perioda istraga je još uvijek bila u toku.

Političke stranke i političko učešće: Predsjednici nekoliko manjih političkih stranaka su se žalili da veće stranke uživaju stvarni monopol nad ministarstvima, javnim službama i medijima, dok je članstvo u dominantnoj stranci preduvjet za napredovanje.

Učešće žena i manjina: Iako niti jedan zakon ne ograničava učešće žena u političkom procesu te uprkos činjenici da žene čine preko 50 posto izbornog tijela, patrijarhalna kultura u zemlji

ograničava učešće žena u politici. Iako prema zakonu najmanje 40 posto kandidata političkih stranaka moraju biti žene, ženama pripada svega 24 posto mandata (14 od ukupno 57 mandata) u Zastupničkom domu i Domu naroda BiH, što je povećanje sa 19 posto u 2019. godini. Ženama pripada 24 posto mandata (38 od ukupno 156 mandata) u oba doma Parlamenta FBiH, jednako kao u 2019. godini. U RS-u ženama pripada 17 od 83 mandata (20 posto) u Narodnoj skupštini RS, što je nešto niže u odnosu na 18 posto 2019. godine. U Vladi RS-a, žene se nalaze na šest od ukupno 16 ministarskih pozicija, kao i 2019. godine. U RS-u, žena obnaša predsjedničku funkciju.

Prema zakonu, Srbi, Hrvati i Bošnjaci, koji su prema Ustavu „konstitutivni narodi“ u zemlji, kao i „ostali“ koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici ova tri naroda, moraju biti adekvatno zastupljeni na svim nivoima vlasti. Međutim, vlasti ne poštuju ovu odredbu. Osim tri konstitutivna naroda, postoji 16 priznatih nacionalnih manjina koje su i dalje u velikoj mjeri nezastupljene u vlasti. Nema predstavnika manjina u državnom parlamentu. Vlada nije donijela izmjene u skladu sa presudama Evropskog suda za ljudska prava iz 2009. godine u kojima je Sud utvrdio da je Ustav zemlje diskriminirajući prema „ostalima“, kao što su Jevreji i Romi, s obzirom da im onemogućava da se kandidiraju za Predsjedništvo i Dom naroda. U oktobru 2019. godine je Evropski sud za ljudska prava donio presudu u korist Irme Baralije, političarke iz Mostara, koja je tužila državu zbog toga što joj onemogućava aktivno i pasivno biračko pravo na izborima u Gradu Mostaru u kojem lokalni izbori nisu bili održani od 2008. godine. Sud je utvrdio da su organi vlasti svojim neprovođenjem Odluke ustavnog suda iz 2010. godine o aranžmanima lokalnih izbora u Mostaru stvorili pravni vakuum.

Dio 4. Korupcija i nedostatak transparentnosti u vlasti

Zakonom su propisane kazne za krivična djela korupcije u vlasti, međutim, vlada ne provodi zakon djelotvorno niti daje korupciji u vlasti prioritet kao ozbiljnom problemu. Pred sudovima nisu procesuirana koruptivna djela koja su počinile visokopozicionirane osobe, dok je u većini završenih postupaka izrečena uvjetna kazna. Zvaničnici često prolaze nekažnjeno za koruptivna djela i korupcija i dalje prevladava u velikom broju političkih institucija i privrednih subjekata. Korupcija posebno prevladavala u sektoru zdravstva i obrazovanja, u postupcima javnih nabavki, u lokalnoj upravi i u postupku zapošljavanja u državnoj upravi.

Iako vlasti imaju mehanizme istrage i kažnjavanja zloupotrebe i korupcije, politički pritisak često sprečava njihovu primjenu. Promatrači smatraju da je praksa nekažnjavanja pripadnika policije rasprostranjena i kontinuirani su izvještaji o korupciji u državnim i entitetskim snagama sigurnosti. U svim policijskim agencijama postoje jedinice koje provode unutarnje istrage. U toku cijele godine, uglavnom uz pomoć međunarodne zajednice, vlasti su organizirale obuku za pripadnike policije i snaga sigurnosti, usmjerenu na borbu protiv zloupotreba i korupcije i promoviranje poštivanja ljudskih prava. Priručnici za terensku obuku pripadnika policije obuhvaćaju i komponente obuke koje se odnose na etiku i borbu protiv korupcije.

Korupcija: Iako javnost na korupciju gleda kao na endemičnu pojavu u javnoj sferi, malo je zahtjeva javnosti da se korumpirani zvaničnici procesuiraju. Ogromna državna, entitetska, kantonalna i općinska administracija, koja je na svim nivoima nadležna da donosi zakone i druge propise koji se odnose na rad organa, stvorila je sistem sa nedovoljno transparentnosti i omogućila

korupciju. Postojanje velikog broja nivoa vlasti je korumpiranim zvaničnicima pružilo ogromne mogućnosti da traže „naknade za uslugu“, posebno u organima lokalne uprave.

Analitičari smatraju da je zakonski okvir za sprečavanje korupcije zadovoljavajući na gotovo svim nivoima vlasti i nepostojanje krivičnog procesuiranja visoko rangiranih dužnosnika pripisuje nedostatku političke volje. Mnoge državne institucije zadužene za borbu protiv korupcije, kao što je Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, imaju ograničena ovlaštenja i nedostaje im kadar. Postoje indicije da je pravosuđe pod političkim utjecajem i Visoko sudsko i tužilačko vijeće se našlo usred korupcijskih skandala, među njima i tvrdnje da je predsjednik Vijeća primio mito da bi posredovao u jednom predmetu. Odgovornost sudija i tužilaca je na niskom nivou, a njihova imenovanja često nisu zasnovana na zaslugama. Krivična gonjenja se smatraju generalno neefikasnim i predmetom političkih manipulacija, zbog čega se često završavaju uvjetnom osudom ili kaznom zatvora kraćom od zakonom propisane minimalne kazne. U toku godine su tužilaštva procesuirala 44 slučaja korupcije u vlasti. Od toga je donesena konačna osuđujuća presuda u jednom predmetu, dok je istraga obustavljena u dva predmeta. Istraga je nastavljena u 14 predmeta, a glavna ročišta su se u toku godine održavala u preostalih 27 predmeta.

Prema tvrdnjama profesora i studenata, korupcija je i dalje prisutna na svim nivoima sistema visokog obrazovanja. Profesori sa nekoliko univerziteta su izjavili da je podmićivanje uobičajena praksa i da su bili izloženi pritisku od kolega i nadređenih da daju više ocjene studentima sa rodbinskim ili političkim vezama. Postoje vjerodostojni navodi o korupciji u javnim nabavkama, zapošljavanju u javnom sektoru i u sistemu zdravstvene zaštite.

Izjave o ukupnom imovinskom stanju: Zakoni o sukobu interesa na svim nivoima nisu usklađeni sa međunarodnim standardima. Kandidati za visoke javne funkcije, uključujući i kandidate za parlament na državnom i entitetskom nivou, i za Vijeće ministara i entitetske vlade, podliježu zakonskoj obavezi popunjavanja i predaje imovinskog kartona (sa podacima o imovini, zaduženjima i primanjima), ali su promatrači primijetili da u zakonima nema standarda Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj i drugih međunarodnih organizacija. Centralna izborna komisija je primila izjave o imovinskom stanju izabranih zvaničnika vlasti, dok Komisija za odlučivanje o sukobu interesa u Parlamentu BiH zaprima finansijske izvještaje i vodi evidenciju o javnim dužnosnicima. Međutim, niti jedna ova institucija nema ovlaštenje da potvrdi tačnost izjava i vjeruje se da javni dužnosnici i članovi njihovih porodica često prijavljuju samo dio ukupne imovine i zaduženja. Organi vlasti generalno nisu javno objavljivali imovinske kartone zbog sukoba između zakona koji uređuju obavezu podnošenja imovinskih kartona i zakona o zaštiti ličnih podataka. U Kantonu Sarajevo postoji zakon koji omogućava djelotvornu provjeru podataka iz imovinskih kartona. Ured za borbu protiv korupcije Kantona Sarajevo nastavio je provoditi aktivnosti na provjeri imovine i inicirao je provjere za preko 200 zvaničnika vlasti. U toku godine je u Ured za borbu protiv korupcije imenovan strani savjetnik koji kantonalnim tijelima vlasti daje savjete u pogledu djelotvorne borbe protiv korupcije.

Nepoštivanje zakonske obaveze popunjavanja i predaje imovinskog kartona podliježe administrativnim sankcijama. U toku godine Komisija za odlučivanje o sukobu interesa nije imala niti jedan slučaj s obzirom da je imenovana tek u julu.

U toku godine je pandemija bolesti COVID-19 zloupotrijebljena za razne koruptivne aktivnosti; jedan od najznačajnijih slučajeva se odnosi na nabavku respiratora od Kine u vrijednosti od oko 6 miliona dolara. Federalni premijer Novalić je jedan od glavnih osumnjičenih u ovom slučaju.

Dio 5. Stav vlade u pogledu međunarodnih istraga i istraga nevladinog sektora u vezi sa navodima o povredama ljudskih prava

Razne grupe za zaštitu ljudskih prava su generalno djelovale bez ograničenja od strane vlasti i istraživao je i objavljivao svoja zapažanja o povredama ljudskih prava. Zvaničnici vlasti su rijetko saradivali i imali sluha za stajališta takvih grupa, a Vijeće ministara još uvijek u velikoj mjeri isključuje nevladine organizacije iz donošenja politički važnih ili osjetljivih odluka. Međutim, nevladine organizacije šire saradnju sa vlastima na nižim nivoima.

Nositelji javnih funkcija i u Federaciji i u RS-u su ponekad nastojali ograničiti aktivnosti nevladinih organizacija. Promatrači su primijetili da su neki predstavnici civilnog društva koji rade na visoko osjetljivim pitanjima, kao što su ratni zločini i borba protiv korupcije, bili izloženi prijetnjama i verbalnim napadima. Nekoliko nevladinih organizacija u RS-u je izjavilo da se nalaze pod pritiskom lokalnih vlasti i da su predmet dugotrajnih poreskih inspekcija, koje ponekad traju i do šest mjeseci. Nevladine organizacije mogu biti zatvorene po sili zakona jedino ako se utvrdi da djeluju protuzakonito.

Organizacije civilnog društva često nemaju adekvatna finansijska sredstva i većina njih ovisi o pomoći vlasti ili međunarodnoj pomoći. Lokalne vlasti uglavnom pružaju finansijsku podršku nevladinim organizacijama pod uvjetom da ih vladajuće stranke ne smatraju prijetnjom.

Ujedinjene nacije ili druga međunarodna tijela: Za razliku od vlasti Brčko distrikta, vlasti RS-a i Federacije generalno nisu kooperativne u odnosima sa Uredom visokog predstavnika koji je formiran Dejtonskim sporazumom i koji nadzire provedbu Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Organi vlasti koji se bave ljudskim pravima: Institucija ombudsmana na državnom nivou ima ovlasti da istražuje navode o povredama domaćih zakona za zaštitu ljudskih prava u ime građana i da vlastima daje preporuke za otklanjanje povreda koje nisu zakonski obavezujuće. Pripadnici međunarodne zajednice su primijetili da Institucija ombudsmana nema dovoljno sredstava za djelotvorno funkcioniranje. Na čelu Institucije ombudsmana je jedan Bošnjak, jedan Hrvat i jedan Srbin.

Državni parlament ima Zajedničku komisiju za ljudska prava koja je sudjelovala u aktivnostima u vezi sa ljudskim pravima skupa sa vladinim i nevladinim organizacijama. Do juna je Komisija održala pet radnih sjednica.

Vijeće ministara ima savjetodavno tijelo za saradnju sa nevladinim organizacijama.

Dio 6. Diskriminacija, društvene zloupotrebe i trgovina ljudima

Žene

Silovanje i nasilje u porodici: Maksimalna kazna zapriječena za djelo silovanja, bez obzira na rod, uključujući i silovanje supružnika, je zatvorska kazna u trajanju od 15 godina. Policija ne tretira silovanje supružnika kao teško djelo, zbog čega se zakon ne primjenjuje djelotvorno. Žene žrtve silovanja nemaju regularan pristup besplatnoj socijalnoj podršci i pomoći i one se i dalje suočavaju sa predrasudama i diskriminacijom u svojim zajednicama i od predstavnika javnih institucija.

Iako su zakonom u Federaciji i RS-u nadležne institucije ovlaštene da počinitelja nasilja udalje iz porodičnog stambenog prostora, službenici rijetko ili nikad ne primjenjuju takve odredbe.

NVO su izvijestile da su nadležni organi često vraćali počinitelje u porodični stambeni prostor u roku od manje od 24 sata nakon što je počinjeno djelo nasilja, često navodno zbog toga što nisu znali gdje će počinitelj boraviti. U Federaciji, nadležni organi kvalificiraju djelo nasilja u porodici kao krivično djelo, dok se u RS-u isto djelo može kvalificirati kao krivično djelo ili prekršaj. Čak u slučaju podizanja optužnice za djelo nasilja u porodici i izricanja osuđujuće presude, okrivljenima, čak i povratnicima u činjenju tog djela, redovno je izricana novčana ili uvjetna kazna.

Nasilje u porodici je prepoznato kao jedno od najvažnijih problema vezanih za rodnu jednakost. NVO su izvijestile da je jedna od svake dvije žene doživjela neku vrstu nasilja u porodici i da se nasilje u porodici ne prijavljuje u dovoljnoj mjeri zato što većina žrtava ne vjeruje sistemu podrške (policiji, centrima za socijalni rad i pravosuđu).

U toku pandemije bolesti COVID-19, posebno u toku perioda u kojem su na snazi bile mjere strogog zatvaranja, u mjesecu aprilu, nevladine organizacije su izvijestile o povećanom broju slučajeva nasilja u porodici. Naprimjer, 140 slučajeva je prijavljeno putem linije za pomoć žrtvama nasilja u porodici u RS-u, što je za 30 posto više nego u istom periodu 2019. godine. U Federaciji je jedna sigurna kuća, u Sarajevu, primila tri puta više poziva u aprilu nego u martu. U prva tri mjeseca godine, 259 slučajeva nasilja u porodici je prijavljeno policiji RS-a, a 50 slučajeva je prijavljeno u Federaciji.

U zemlji je na snazi Gender akcioni plan BiH za period 2018-2022. Godine 2019. je Vijeće ministara formiralo Upravni odbor za koordinaciju i praćenje provedbe Gender akcionog plana. U skladu sa Gender akcionim planom, u septembru 2019. godine je u RS-u donesen Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Novim zakonom je bolje regulirana pomoć žrtvama i omogućeno je da se djelo nasilja u porodici kvalificira kao krivično djelo, a ne kao prekršaj za koji se u većini slučajeva izriče novčana kazna.

U zemlji ne postoji sistem prikupljanja podataka o slučajevima nasilja u porodici. Agencija za rodnu ravnopravnost na državnom nivou je radila na uspostavi mehanizma na lokalnom nivou za koordinaciju podrške žrtvama. 2019. godine Agencija je provela analizu sistema za prikupljanje podataka o slučajevima nasilja u porodici koji su sudski procesuirani i dostavila je svoje preporuke za unapređenje sistema Visokom sudskom i tužilačkom vijeću. Agencija je nastavila izradu kompjuteriziranog sistema prikupljanja podataka o nasilju u porodici u Federaciji. Agencija je potpisala protokol o saradnji sa osam sigurnih kuća u zemlji koje vode nevladine organizacije (pet u Federaciji i tri u RS-u), u kojima je moguće istovremeno smjestiti do 200 žrtava, što je otprilike pola potrebnog kapaciteta. U RS-u, 70 posto sredstava za sigurne kuće se uplaćuje iz budžeta RS-

a, dok je preostalih 30 posto pokriveno iz budžeta jedinica lokalne samouprave. Dok su Vlada RS-a i jedinice lokalne samouprave generalno ispunile svoje financijske obaveze, u Federaciji ne postoje zakonski propisi kojima bi se reguliralo finansiranje sigurnih kuća i uplate ovise o kantonu ili jedinici lokalne samouprave, a neki od njih često ne ispunjavaju svoje obaveze.

Iako je policija prošla kroz specijaliziranu obuku kako bi se osposobila za postupanje u slučajevima nasilja u porodici, NVO su izvijestile o rasprostranjenoj nespremnosti službenika policije u oba entiteta da razdvajaju porodice lišavanjem slobode počinitelja.

Mrežu institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost na nivou parlamenata čini Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Parlamentarne skupštine BiH, komisije za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Doma naroda i Zastupničkog doma Parlamenta Federacije, Odbor jednakih mogućnosti Narodne skupštine RS-a i Komisija za gender pitanja Skupštine Brčko distrikta. Komisije za pitanja rodne ravnopravnosti su formirane i na kantonalnom nivou; na lokalnom nivou komisije djeluju pri općinskim vijećima/skupštinama opština.

Seksualno zlostavljanje: Borba protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici je uglavnom u nadležnosti entiteta. Zakonom BiH definirano je i zabranjeno rodno zasnovano uznemiravanje, uključujući i seksualno uznemiravanje, kao oblik diskriminacije.

Nevladine organizacije su izvijestile da seksualno zlostavljanje predstavlja ozbiljan problem, ali da žene koje su izložene zlostavljanju rijetko takve slučajeve prijavljuju zato što ne očekuju da će dobiti sistematsku podršku od institucija nadležnih za provedbu zakona niti da će počinitelji biti kažnjeni ili očekuju blagu kaznu, što su pokazale godine takve prakse pravosudnih institucija.

Prisila u kontroli stanovništva: Nema izvještaja o prisilnim pobačajima ni o nedobrovoljnoj sterilizaciji od strane institucija vlasti.

Diskriminacija: Žene zakonski imaju jednak pravni status i prava kao i muškarci i organi vlasti generalno jednako tretiraju muškarce i žene. Zakon izričito ne nalaže jednaku naknadu za jednak rad, ali zabranjuje rodnu diskriminaciju. Žene i muškarci su generalno jednako plaćeni za jednak rad u javnim preduzećima, ali ne i u svim privatnim preduzećima. Kao što je ocijenila Agencija za ravnopravnost spolova u *Gender akcionom planu za period 2018-2022*, žene u BiH se suočavaju sa višestrukim preprekama na tržištu rada, kao što su: dugo čekanje na prvi posao, dugotrajni prekidi u radnom stažu zbog porodijskog odsustva ili njege starijih članova porodice i nemogućnosti žena u srednjoj dobi da se ponovo uključe na tržište rada usljed promjena tržišta i prestanka potrebe za određenom vrstom rada.

Prema zakonima o radu Federacije i RS, poslodavac ne smije raskinuti ugovor o radu sa ženom kada koristi svoje pravo na trudnoću, porodijsko odsustvo, rad pola radnog vremena po isteku porodijskog odsustva, rad pola radnog vremena do navršene treće godine života djeteta ako je djetetu potrebna pojačanja briga i njega prema nalazu nadležne zdravstvene ustanove; i na odsustvo radi dojenja. Iako su zakonom ova prava zagarantirana, provedba nije konzistentna. U praksi žene često nisu u mogućnosti koristiti porodijski dopust godinu dana, koliko je propisano zakonom, vratiti se na isto radno mjesto po isteku porodijskog odsustva niti iskoristiti pravo rada pola radnog vremena. Poslodavci su i dalje raskidali ugovor o radu sa trudnicama i porodiljama

uprkos tome što postoji zakonska zaštita. Nivo materinskog dodatka tokom porodiljskog odsustva je nejednak u različitim dijelovima zemlje. Vlada RS-a plaća 405 konvertibilnih maraka (250 USD) mjesečno na ime materinskog dodatka nezaposlenim porodicama u trajanju od jedne godine, a za blizance, treće i svako naredno dijete u trajanju od 18 mjeseci. Zaposlene porodilje imaju pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo u trajanju od jedne godine. Žene i dalje nisu dovoljno zastupljene u agencijama za provedbu zakona.

Rodno pristran odabir spola: U 2019. godini je omjer između dječaka i djevojčica pri rođenju u zemlji iznosio 107,5 dječaka na 100 djevojčica. Nema izvještaja o mjerama vlasti na rješavanju ovog disbalansa.

Djeca

Upis u matičnu knjigu rođenih: Prema zakonu, dijete čiji je barem jedan roditelj državljanin BiH također je državljanin BiH, bez obzira na mjesto rođenja. Ako je dijete rođeno na teritoriji BiH, a državljanstvo njegovih roditelja nije poznato ili su bez državljanstva, ono ima pravo na državljanstvo BiH. Roditelji generalno vrše upis rođenja djeteta u matičnu knjigu rođenih odmah po rođenju djeteta, s tim da ima izuzetaka, posebno u romskoj zajednici. Udruženje Vaša prava je identificiralo 75 djece, uglavnom romske nacionalnosti, koja nisu upisana u matične knjige rođenih. UNHCR je uz pravnu pomoć jedne domaće NVO izvršio upis djece čiji roditelji to nisu prethodno uradili.

Obrazovanje: Osnovno i srednje obrazovanje je besplatno, a obavezno samo od šeste do petnaeste godine života. Djeca sa invaliditetom se i dalje bore za ostvarivanje pristupa kvalitetnom, inkluzivnom obrazovanju zbog fizičkih barijera u školi; nedostatka smještaja za djecu sa slušnim i vidnim oštećenjima i mentalnim poteškoćama; nepostojanja asistenata u nastavi, kao i obučanih nastavnika. Dok neka djeca sa invaliditetom pohađaju redovnu nastavu, druga su upisana u specijalne škole za djecu sa teškoćama u razvijaju. Djeca sa teškim invaliditetom, međutim, nisu nikako uključena u obrazovni proces i u obrazovanju u potpunosti ovise o svojim roditeljima ili nevladinim organizacijama. I u Federaciji i u RS-u postoje strategije za unapređenje prava osoba sa invaliditetom, uključujući i djecu. Zbog pandemije bolesti COVID-9, škole su zatvorene 11. marta i uvedena je *online* nastava. Nije obezbijeđena pomoć učenicima sa invaliditetom kojima je potrebna dodatna podrška da bi nastavila obrazovanje, što je dodatno pogoršalo problem.

Pravna bitka je nastavljena za Slavka Mršića, tinejdžera sa aspergerovim sindromom iz Rudog, čije je udaljavanje iz srednje škole od strane Ministarstva prosvjete RS-a zbog nastalih komplikacija njegovog stanja završilo na sudu. U martu 2019. godine je Osnovni sud u Višegradu zaključio da su Ministarstva prosvjete i kulture RS i Srednjoškolski centar Rudo povrijedili pravo Mrševića na jednak tretman u obrazovanju. U septembru 2019. godine je Osnovni sud u Istočnom Sarajevu odbacio žalbe Ministarstva i Škole kao neosnovane i potvrdio presudu Osnovnog suda u Višegradu. Vodi se postupak i protiv direktora škole i nekih nastavnika. Ovaj slučaj je istakao šire i dublje pitanje isključivanja učenika sa invaliditetom koji se suočavaju sa brojnim problemima vezanim za ljudska prava u obrazovnim sistemima u svim dijelovima zemlje. Roditelji učenika sa invaliditetom i dalje zahtijevaju da njihovoj djeci bude obezbijeđen pristup kvalitetnom obrazovanju i da im bude pružena šansa da razvijaju svoj puni potencijal unutar obrazovnog sistema u zemlji.

Etnička i vjerska segregacija postoji u više od 50 škola u Federaciji. Iako je sistem „dvije škole pod jednim krovom“ uveden nakon sukoba od 1992. do 1995. godine kao način da se ujedine povratničke zajednice koje su nasilno razdvojene u toku sukoba, sistem se učvrstio pod upravom vodećih političkih stranaka koja zagovara podjele i koja je opterećena predrasudama. Te stranke kontroliraju škole putem 13 ministarstava obrazovanja u zemlji i često provode obrazovne politike bazirane na patronatu i etničkoj isključenosti. Kada se učenici, roditelji i nastavnici odluče oduprijeti segregaciji, često nailaze na političku indiferentnost, ponekad i na zastrašivanje, što utječe na kvalitetu daljnjeg obrazovanja djece. Sredstva se troše na ovjekovječenje sistema „dvije škole pod istim krovom“, a ne na unapređenje školske infrastrukture, obuku nastavnika, unapređenje nastavnog materijala ili izvođenje vannastavnih aktivnosti. Takva situacija ističe neefikasnosti u obrazovnom sistemu u zemlji, što dokazuju loši rezultati petnaestogodišnjih učenika koji su sudjelovali 2018. godine u Međunarodnom programu provjere znanja i vještina učenika koji provodi Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Rezultati ove studije su pokazali da učenici iz ove zemlje u obrazovanju zaostaju tri godine iza prosjeka OECD-a i da preko 50 posto učenika ne posjeduje funkcionalno znanje iz jezika, matematike i prirodnih nauka. Rezultati za ugrožene učenike pokazuju da zaostaju pet godina iza prosjeka OECD-a.

Djeca povratnici (djeca koja pripadaju drugoj etničkoj zajednici od one koja predstavlja većinu po njihovom povratku iz raseljništva/izbjeglištva poslije rata) se i dalje suočavaju sa preprekama u ostvarivanju prava na jezik. Već sedmu godinu zaredom roditelji bošnjačke djece u povratničkim zajednicama širom RS-a bojkotiraju javne škole i svoju su djecu poslali da pohađaju alternativnu nastavu koju finansira i organizira Federalno ministarstvo obrazovanja, uz podršku vlada Kantona Sarajevo i Zeničko-dobojskog kantona i Islamske zajednice. Razlog za bojkot je odbijanje Ministarstva prosvjete i kulture RS-a da odobri grupu nacionalnih predmeta (predmeti na koje bošnjačka, srpska i hrvatska djeca imaju pravo i koja izučavaju na jeziku svog konstitutivnog naroda). Roditelji djece u jednoj takvoj školi, u Vrbanjcima, u opštini Kotor Varoš, su u decembru 2019. godine dobili presudu u svoju korist, kojom je Vrhovni sud RS-a utvrdio da djeca imaju pravo izučavati nacionalnu grupu predmeta na bosanskom jeziku. Do septembra Ministarstvo nije provelo presudu. Zbog toga 60 djece i dalje pohađa nastavu u prostorijama Medžlisa Islamske zajednice u Hanifićima, a nastavnici putuju iz Zeničko-dobojskog kantona. U junu su advokati koji zastupaju roditelje bošnjačke djece podnijeli zahtjev za izvršenje presude Osnovnom sudu u Kotor Varoši. Do kraja godine nije bilo odgovora. Advokati su također izvijestili da su se pokušali sastati sa zvaničnicima Ministarstva RS-a dva puta, ali bezuspješno.

U Federaciji, učenici srpske nacionalnosti nemaju pravo na jezik prema Ustavu FBiH, posebno u osnovnoj školi u Glamoču, u Kantonu 10, u kojoj su nadležni organi onemogućili upotrebu srpskog jezika i udžbenika, uprkos znatnom broju učenika srpske nacionalnosti koji su se vratili. Aktivisti za ljudska prava su primijetili da se izmjenama kurikuluma nastavnog predmeta Historija i udžbenika za predmet Historija i drugih udžbenika pojačavaju stereotipi o drugim etničkim grupama u zemlji, dok se u drugim udžbenicima ne spominju određene etničke grupe, posebno Jevreji i Romi, čime je propuštena prilika da se ukinu stereotipi. Zvaničnici na državnom i entitetskom nivou generalno nisu ništa poduzeli kako bi spriječili takvu diskriminaciju. Human Rights Watch tvrdi da se nacionalnim kvotama u raspodjeli radnih mjesta u državnoj službi u Federaciji i RS-u nerazmjerno isključuju Romi i druge manjine. Kvote su bazirane na rezultatima

popisa stanovništva 1991. godine, koji ne odražavaju pravi broj pripadnika tih manjina i one nikad nisu revidirane.

Zlostavljanje djece: Postoji problem nasilja u porodici nad djecom. Prema UNICEF-u, nema novih podataka o ukupnom nivou nasilja nad djecom u zemlji. Relevantne institucije prikupljaju raštrkane podatke, ali ne postoji jedinstven sistem za prikupljanje podataka. Policija je provela istragu i podnijela krivične prijave u pojedinačnim slučajevima zlostavljanja djece. Svega je mali broj slučajeva nasilja nad djecom prijavljen te je zbog toga vrlo mali broj slučajeva završio na sudu. Državna Agencija za ravnopravnost spolova je procijenila da se nasilje u porodici dešava u jednoj od pet porodica. U mnogim slučajevima su djeca indirektno žrtve nasilja u porodici. Kantonalni centar za socijalni rad u Sarajevu je procijenio da je godišnje do 700 djece indirektna žrtva nasilja u porodici.

Općinski centri za socijalni rad su nadležni da štite prava djece, ali nemaju resurse i nisu u mogućnosti obezbijediti smještaj za djecu koja su pobjegla od zlostavljanja u porodici ili za djecu koja se trebaju izmjestiti iz porodica koje ih zlostavljaju.

Dječiji, rani i prisilni brakovi: Prema zakonu, donja granica starosti u kojoj je dozvoljeno sklapanje braka je 18 godina prema vlastitoj odluci, odnosno 16 godina uz pristanak roditelja. U nekim romskim zajednicama djevojčice ulaze u brak uzrasta od 12 do 14 godina. Aktivisti za ljudska prava Roma su izvijestili da je broj ranih brakova u porastu. Aktivisti dječijih prava i borbe protiv trgovine ljudima su primijetili da tužiocima nisu spremni pokretati krivične istrage i goniti slučajeve prisilnih brakova sa maloljetnim Romkinjama, pripisujući takve slučajeve romskom običaju. U sklopu aktivnosti na provedbi *Strategije za borbu protiv trgovine ljudima* u zemlji za period 2020-2023, romska NVO Kali Sara je bila uključena u razne programe za borbu protiv trgovine ljudima, sa posebnim fokusom na uključivanje predstavnika Roma u rad regionalnih timova za koordinaciju borbe protiv trgovine ljudima.

Seksualno iskorištavanje djece: Zakoni FBiH, RS i Brčko distrikta prepoznaju djelo trgovine radi seksualne eksploatacije, prisilnog rada i organizirane trgovine ljudima. Prema državnom zakonu, za seksualno iskorištavanje djece zapriječena je kazna zatvora do 20 godina pod određenim otežavajućim okolnostima. Na entitetskom nivou se izriču kazne zatvora od tri do 15 godina. Prema krivičnim zakonima entiteta, zlostavljanje djece ili mladih osoba za pornografiju predstavlja krivično djelo kažnjivo kaznom zatvora od jedne do pet godina. Nadležni organi generalno provode ove zakone. Zakonom je zabranjen spolni odnos sa osobom mlađom od 18 godina.

Djevojčice su bile žrtve komercijalne seksualne eksploatacije i prema izvještajima, Romkinje uzrasta od svega 12 godina su bile prisiljavane na sklapanje braka i služenje u domaćinstvu. Djeca su također korištena za proizvodnju pornografije.

Međunarodne otmice djece: Zemlja je potpisnica Haške konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djece iz 1980. godine. Vidi Godišnji izvještaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a o otmici djece od strane jednog roditelja (*Annual Report on International Parental Child Abduction*) na: <https://travel.state.gov/content/travel/en/International-Parental-Child-Abduction/providers/legal-reports-and-data/reported-cases.html>.

Antisemitizam

Jevrejska zajednica u zemlji je izvijestila da ima manje od 1.000 pripadnika.

Nije bilo izvještaja o antisemitskom nasilju.

Trgovina ljudima

Vidi Izvještaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a o trgovini ljudima (*Trafficking in Persons Report*) na: <https://www.state.gov/trafficking-in-persons-report/>.

Osobe sa invaliditetom

Zakonima na entitetskom i državnom nivou zabranjena je diskriminacija osoba sa fizičkim, čulnim, intelektualnim i mentalnim invaliditetom. Međutim, nastavljena je diskriminacija po ovoj osnovi. Vlasti nemaju jedinstvenu zakonsku definiciju invaliditeta, što otežava mogućnost ostvarivanja beneficija osobama koje bi automatski imale pravo na beneficije, i prioritet daju demobilisanim borcima. Najčešći oblici diskriminacije osoba sa invaliditetom su prepreke u ostvarivanju individualnih prava, kašnjenje isplata invalidnina, prepreke pri zapošljavanju i ostvarivanju socijalne i zdravstvene zaštite. Podrška osobama sa invaliditetom ovisi o uzroku nastanka invaliditeta. Osobe čiji je invaliditet povezan sa oružanim sukobom od 1992. do 1995. godine, bez obzira da li su ratni vojni invalidi ili civilne žrtve rata, imaju prioritet i primaju veće naknade nego druge osobe sa invaliditetom.

U Federaciji postoji Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom u Federaciji BiH za period 2016-2021, a u RS-u Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u RS-u za period 2017-2026. Strategije su izrađene u skladu sa odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Obje strategije imaju sistem praćenja koji se provodi kroz uspostavu tijela za koordinaciju. Osim toga, u Federaciji su formirana koordinaciona tijela i na kantonalnom nivou. U Brčko distriktu zakonom su dana šira prava osobama sa invaliditetom. Entitetske vlade obezbjeđuju budžetska sredstva za rad fondova za profesionalnu rehabilitaciju i prekvalifikaciju. Nastavljene su aktivnosti na provedbi inkluzivnog obrazovanja u okviru obrazovnog sistema.

Zakoni u oba entiteta nalažu veću fizičku pristupačnost objektima za osobe sa invaliditetom, ali nadležne institucije rijetko primjenjuju takve zakonske odredbe. Nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava žalile su se da se novi javni objekti i dalje grade na način koji ne omogućava pristup osobama sa invaliditetom. U oba entiteta postoje strategije za unapređenje prava osoba sa invaliditetom u oblasti zdravstva, obrazovanja, pristupačnosti, profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja, socijalne zaštite i kulture i sporta. Nevladine organizacije su se žalile da vlasti ne provode efikasno zakone i programe da bi pomogle osobama sa invaliditetom.

Zakonom je djeci sa invaliditetom omogućeno da pohađaju redovnu nastavu kada je to moguće. Škole su često isticale da nisu u stanju prihvatiti takvu djecu zbog nedostatka financijskih sredstava i opreme. Ovisno o težini invaliditeta, djeca sa invaliditetom pohađaju nastavu prema redovnim nastavnim programima u redovnim školama ili idu u specijalne škole. Roditelji djece sa teškim invaliditetom primaju od vlasti financijsku pomoć u ograničenom iznosu ili je ne primaju nikako, uprkos činjenici da mnogi od njih nisu zaposleni zbog toga što moraju o svojoj djeci voditi računa 24 sata dnevno.

Pripadnici nacionalnih/rasnih/etničkih manjina

Maltretiranje i diskriminacija pripadnika manjina i dalje su se dešavali širom zemlje, iako manjim intenzitetom nego u prethodnim godinama. Međureligijsko vijeće BiH je izvijestilo, naprimjer, da je broj napada na vjerske objekte dodatno smanjen, s obzirom da je evidentirano svega deset slučajeva u toku 2019. godine. Pripadnici manjina se i dalje suočavaju sa problemom diskriminacije pri zapošljavanju i u obrazovanju i u javnom i privatnom sektoru. Iako je diskriminacija zakonom zabranjena, aktivisti ljudskih prava su se često žalili na neadekvatnu primjenu zakona. Naprimjer, u 2019. godini je u zemlji evidentirano 130 djela počinjenih iz mržnje, ali je u samo jednom slučaju izrečena osuđujuća presuda.

Dana 18. januara su nepoznati počinitelji provalili u objekt u sklopu katoličkog groblja Veresika u tuzlanskom naselju Tetima, razbili vrata, otuđili nekoliko predmeta i uništili ostale stvari. Samo nekoliko dana nakon toga, 22. januara, nepoznati počinitelji su polupali svijećnjake, saksije, kipove i druge predmete koji su bili na grobovima i oskrnavili neke grobove. Do septembra nadležni organi nisu identificirali počinitelje. Lokalni Odbor za međureligijsku saradnju je snažno osudio napade.

Nasilje i zastrašivanje etničkih manjina je u nekim slučajevima usmjereno na vjerske simbole i objekte određene manjine. Za više informacija vidi Izvještaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a o vjerskim slobodama u svijetu (*International Religious Freedom Report*) na: www.state.gov/religiousfreedomreport/.

Romi, posebno Romkinje, i dalje su najranjivija i najdiskriminiranija zajednica u zemlji. Oni su diskriminirani prilikom pokušaja ostvarivanja prava na stambeno zbrinjavanje, prava na zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i zapošljavanje i gotovo 95 posto Roma je nezaposleno. Znatan postotak Roma nema krov nad glavom ili u kući nema vodu i električnu energiju. Mnoge stambene jedinice su prenatrane i stanari nemaju dokaz o vlasništvu. Oko tri četvrtine Roma živi u otvoreno segregiranim kvartovima.

Tokom popisa stanovništva 2013. godine, 12.583 osobe su se izjasnile kao Romi, što je, po mišljenju promatrača, znatno ispod stvarnog broja Roma u zemlji. Romski aktivisti su izjavili da najmanje 40.000 Roma živi u zemlji, što je slično procjenama Vijeća Evrope. Promatrači pripisuju razliku u odnosu na broj iz popisa brojnim manipulacijama tokom popisa Roma 2013. godine.

Romski aktivisti su izjavili da su u mnogim slučajevima popisivači Romima govorili da se moraju izjasniti kao Bošnjaci, da su u njihovo ime popunjavali upitnik ili da su ih jednostavno zaobilazili.

Vlasti često diskriminiraju Rome, što dovodi do njihove društvene isključenosti. Mnoge NVO koje se bave zaštitom ljudskih prava kritizirale su organe za provedbu zakona i druge organe vlasti zbog propusta ili nespremnosti da identificiraju Rome kao žrtve nasilja u porodici i trgovine ljudima, iako većina evidentiranih žrtava trgovine ljudima u nekoliko proteklih godina pripada romskoj zajednici. Zbog toga su mnogi slučajevi trgovine ljudima završili kao slučajevi zanemarivanja u porodici, koji se kazneno ne gone.

U zemlji postoji zakonski okvir za zaštitu manjina. U državnom i entitetskim parlamentima postoje vijeća za nacionalne manjine koja se redovito sastaju, ali generalno nemaju sredstava i politički utjecaj na procese odlučivanja. Vijeće Roma je nastavilo djelovati kao konzultativno tijelo Vijeća ministara, ali uz vrlo ograničen utjecaj.

U zemlji ne postoji sveobuhvatna strategija za nacionalne manjine. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice je zaduženo za provođenje zakona o nacionalnim manjinama za što godišnje izdvaja 150.000 konvertibilnih maraka (94.200 USD). U zemlji postoji Vijeće za nacionalne manjine koje je savjetodavno tijelo parlamenta i čini ga po jedan predstavnik svake priznate nacionalne manjine. Međutim, Vijeće ima marginalan utjecaj na politike i odluke parlamenta. U zemlji ne postoje strategije za ljudska prava i borbu protiv diskriminacije, a vlasti nemaju djelotvoran sistem prikupljanja informacija o slučajevima diskriminacije.

U julu 2019. godine se vlada BiH pridružila drugim balkanskim zemljama u zajedničkom usvajanju Deklaracije partnera sa Zapadnog Balkana o integraciji Roma u sklopu procesa proširenja Evropske unije. Budžet vlade za provedbu projekata za Rome iznosio je dva miliona konvertibilnih maraka (1,3 miliona USD).

Djela nasilja, diskriminacija i druge povrede ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta

Iako je zakonom na državnom nivou zabranjena diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije, vlasti to u praksi ne provode u potpunosti. Oba entiteta i Brčko distrikt imaju zakone prema kojima su kažnjiva djela počinjena iz mržnje na osnovu roda, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Govor mržnje, diskriminacija i nasilje nad osobama iz LGBTI zajednice su rasprostranjeni. NVO Sarajevski otvoreni centar (SOC) je izjavio da su transrodne osobe najugroženije iz LGBTI zajednice s obzirom da im je daleko teže sakriti svoj rodni identitet. Prema istraživanju koje je SOC proveo 2017. godine, prema procjenama, dvije trećine transrodnih osoba je doživjelo neki oblik diskriminacije. U svom *Rozom izvještaju* iz 2020. godine SOC je izvijestio da je svaka treća LGBTI osoba u zemlji doživjela neki oblik diskriminacije. SOC vjeruje da je stvarni broj LGBTI osoba koje su doživjele neki oblik diskriminacije daleko veći, ali da se one boje prijaviti diskriminaciju.

U 2019. godini SOC je dokumentirao četiri slučaja diskriminacije, od čega su se dva odnosila na diskriminaciju na radnom mjestu, a dva na neprofesionalno postupanje od strane policije prema

žrtvama koje su došle da prijave nasilje. U nijednom slučaju nije vođen postupak niti je podignuta optužnica protiv institucije. U slučajevima diskriminacije na poslu, jedna žrtva je uspjela riješiti spor sa poslodavcem, dok se druga bojala pokrenuti postupak. U jednom slučaju žrtva je odlučila napustiti zemlju zbog gubitka povjerenja u institucije. Sudovi u BiH nisu nikada izrekli niti jednu konačnu presudu za diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

U toku 2019. godine SOC je dokumentirao i 105 slučajeva govora mržnje i poziva na nasilje i mržnju i 16 slučajeva krivičnih djela i incidenata motiviranih seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom. Od 16 slučajeva, 12 se dogodilo na javnom mjestu ili *online* i odnosili su se na prijetnje, nasilje i nanošenje tjelesnih povreda. Nakon najave prve povorke ponosa koja je održana u septembru 2019. godine, broj prijetnji i djela nasilja na javnim mjestima i *online* je bio utrostručen. I dalje se odlaže i općenito je neadekvatno krivično gonjenje napada i drugih krivičnih djela počinjenih protiv pripadnika LGBTI zajednice.

U decembru 2019. godine Vlada Kantona Sarajevo je usvojila svoj prvi Gender akcioni plan za period od 2019. do 2022. godine kao javni dokument koji sadrži niz mjera čija je namjera unaprijediti rodnu ravnopravnost u institucijama vlasti. SOC je bio uključen u izradu Plana i u Plan je uvršteno 14 od 18 inicijativa koje je SOC predložio.

Organizatori druge povorke ponosa, koja je trebala biti održana u augustu, odlučili su da to bude *online* događaj zbog pandemije bolesti COVID-19. Također su organizirali simboličan defile automobilima kroz grad, mašući zastavama duginih boja, koji je osiguravala policija i koji je održan bez incidenata.

Čak i prije nego što su odlučili da ne održe povorku fizički, organizatori povorke ponosa su naišli na brojne logističke probleme, uključujući i zahtjev vlasti da organizatori snose troškove uvođenja pojačanih mjera bezbjednosti (fizičke zapreke na devet ulica, vozila hitne pomoći i pet vatrogasnih vozila), što je predstavljalo znatno finansijsko opterećenje. Osim toga, Ministarstvo saobraćaja Kantona Sarajevo je odbilo zahtjev organizatora za blokadom saobraćaja duž glavne ulice Sarajeva u trajanju od pet sati, u toku povorke. Ministarstvo je opravdalo odbijanje zahtjeva tvrdnjom da bi to poremetilo kretanje građana i dovelo do gubitka prihoda javnih preduzeća za gradski saobraćaj, iako je Ministarstvo odobravalo slične zahtjeve drugih organizacija.

Društvena stigma u vezi sa HIV-om i AIDS-om

U zemlji je evidentirano oko 400 osoba sa HIV-om ili AIDS-om, pri čemu se godišnje evidentira od 20 do 25 novih slučajeva. Međutim, vjeruje se da je stvarni broj slučajeva veći, a da se zbog stigmatizacije i diskriminacije mnoge osobe izbjegavaju testirati. Društvena stigma i diskriminacija prilikom zapošljavanja osoba sa HIV-om ili AIDS-om i dalje postoji u javnosti, kao i među zdravstvenim radnicima. Zbog nerazumijevanja bolesti i stigmatizacije oboljelih u općoj populaciji, mnoge osobe sa HIV-om ili AIDS-om se boje otkriti bolest od koje boluju, čak i najbližim članovima porodice. U zemlji ne postoje stalni ni organizirani programi psihosocijalne podrške tim osobama.

Ostalo društveno nasilje ili diskriminacija

Društvena diskriminacija i povremena djela nasilja usmjerena protiv etničkih manjina su ponekad imala oblik napada na lokalitete koji imaju simboličan značaj za te manjine, uključujući i vjerske objekte. Prema Međureligijskom vijeću, NVO-u koji promovira međureligijski dijalog među četiri „tradicionalne“ vjerske zajednice (muslimanska, pravoslavna, rimokatolička i jevrejska), nastavljeni su napadi na vjerske simbole, vjerske službenike i imovinu u toku 2019. godine. U toku godine MRV je zabilježilo 10 vandalskih djela počinjenih na vjerskim lokalitetima i jedan slučaj verbalnog napada na pravoslavnog sveštenika, ali i navelo da je stvaran broj incidenata vjerovatno puno veći.

Ohrabrivanje djela diskriminacije

U medijima i u javnom diskursu je bilo rasprostranjenih komentara kojima su pripadnici drugih etničkih zajednica prikazivani u negativnom svjetlu, posebno u vezi s ratom od 1992. do 1995. godine. 2018. godine je Narodna skupština RS-a poništila Izvještaj o događajima u i oko Srebrenice iz 2004. godine u kojem je potvrđeno da su snage bosanskih Srba ubile na hiljade Bošnjaka. U toku godine su tadašnji predsjedavajući Predsjedništva BiH Milorad Dodik, viši zvaničnici njegove političke partije (Savez nezavisnih socijaldemokrata) i drugi zvaničnici i lideri u RS-u i dalje iznova poricali da su srpske snage počinile genocid u Srebrenici 1995. godine, bez obzira na presude većeg broja domaćih i međunarodnih sudova. U februaru je Vlada RS-a, na prijedlog Akademije nauka i umjetnosti RS-a i raznih udruženja, imenovala dvije međunacionalne komisije koje će navodno ponovo istražiti ratna dešavanja hiljadu devetsto devedesetih: Komisiju za Srebrenicu koja će istražiti stradanje svih osoba u i oko Srebrenice u periodu od 1992. do 1995. godine i Komisiju za Sarajevo koja će istražiti stradanje Srba u Sarajevu u toku rata.

Dio 7. Prava radnika

a. Sloboda udruživanja i pravo na kolektivno pregovaranje

Zakonom o radu Federacije i Zakonom o radu RS-a se radnicima u oba entiteta daje pravo da formiraju i da se priključe nezavisnim sindikatima, pravo na kolektivno pregovaranje i pravo na legalan štrajk. Poslodavci u privatnom sektoru ne poštuju uvijek ova prava. Zakonom je zabranjena protusindikalna diskriminacija, ali njim nije adekvatno uređena primjena ovih oblika zaštite. Inspekcije rada i sudovi se nisu djelotvorno bavili pritužbama radnika na protusindikalnu diskriminaciju. Sami sindikati su se žalili da su preduzeća i političari imenovali njihove sindikalne vođe i da oni uglavnom rade na zaštiti vlastitih povlastica. Prema zakonu, radnici koji su otpušteni sa posla, kada postoje dokazi o diskriminaciji na osnovu sindikalnog aktivizma ili po drugoj osnovi, moraju biti vraćeni na posao. Entitetskim zakonima u Federaciji i RS-u je zabranjeno otpuštanje sindikalnih vođa sa posla bez prethodne saglasnosti relevantnog ministarstva rada.

U oba entiteta i u Brčko distriktu zakonom je dato pravo na štrajk. U Federaciji su zakonom određeni preveliki zahtjevi za radnike koji žele stupiti u štrajk. Sindikati ne mogu zvanično najaviti štrajk bez prethodnog dogovora sa poslodavcem o tome koji će „neophodni“ radnici ostati na

radnom mjestu. U martu je Vlada Federacije pripremila izmjene Zakona o radu koje su se odnosile na utjecaj krize izazvane bolešću COVID-19 i koje su dovele do toga da su preko noći mnogi radnici u privatnom sektoru dobili otkaz. Vlada je tvrdila da su donesene sve izmjene koje su bile neophodne kako bi se poslodavcima pružila fleksibilnost da sačuvaju poslovanje i spasu radna mjesta. Zbog pandemije bolesti COVID-19 mnogi radnici u privatnom sektoru su izgubili posao, dok su radnici u javnom sektoru zaštićeni općim kolektivnim ugovorom i smanjenje plaća u javnom sektoru nije dozvoljeno.

Ukoliko dogovor nije postignut, nadležni organi štrajk mogu proglasiti nelegalnim. Ovom odredbom je efektivno omogućeno poslodavcima da spriječe štrajkove. Zakonima o registraciji sindikata je dato ovlaštenje ministru pravde da prihvati ili odbije registraciju sindikata iz nejasnih razloga. Osim toga, u Federaciji postoje dva paralelna rukovodstva sindikata, a svako tvrdi da je ono drugo nelegalno. Oba se predstavljaju kao zakonski predstavnici sindikata i nije bilo jasno koje će sudjelovati u socijalnom dijalogu sa vladom. Jedno rukovodstvo, na čelu sa Selvedinom Šatorovićem (koji je organizirao proteste), zastupa politiku prethodnog sindikalnog vodstva koje je izgubilo izbore i koje podržava samo zaposlene u tijelima vlasti. Drugo, na čelu sa Mevludinom Bektićem, pokazuje veće interesiranje za zastupanje radnika u svim sektorima i ima podršku većine granskih sindikata (14 od 18), ali je preslabo da bi istisnulo Šatorovića. Dana 16. jula, sud u Sarajevu je imenovao privremenog upravitelja sindikata za rješavanje ovog pitanja, ali do septembra nije bio postignut konačni rezultat.

Prema neformalnim procjenama, oko 40 posto radne snage nije prijavljeno i radi u neformalnom sektoru.

Nedostatak poštivanja radničkih prava je naglašeniji u privatnom sektoru uglavnom zbog slabijih sindikalnih organizacija u privatnom sektoru i rasprostranjene i izrazite slabosti vladavine prava.

Vlasti nisu djelotvorno provodile sve pozitivne zakone. Vlasti nisu određivale sankcije poslodavcima koji su spriječili radnike da se sindikalno organiziraju. Inspekcijski nadzor nad poštivanjem radničkih prava je ograničen. Povrede radničkih prava su nizak prioritet za inspektore pri ministarstvima; javni dužnosnici su umjesto toga fokusirani na povećanje javnih prihoda poduzimanjem energičnih mjera protiv neprijavljenih radnika i poslodavaca koji ne plaćaju poreze. Neki sindikati su izvijestili da su poslodavci prijetili radnicima otkazom ako se priključe sindikatu i u nekoliko slučajeva su otpustili sindikalne vođe zbog njihovih aktivnosti. Kazne propisane za povrede entitetskih zakona nisu razmjerne kaznama za povrede drugih građanskih prava. Sudski postupci trpe zbog dugih odgađanja i ulaganja žalbi.

Vlasti i poslodavci generalno poštuju slobodu udruživanja i pravo na kolektivno pregovaranje. Vlasti i udruženja poslodavaca i radnika u oba entiteta pregovarali su o općim kolektivnim ugovorima koji definiraju uvjete rada, posebno uvjete rada kod privatnih poslodavaca. Nije potvrđeno da su svi poslodavci prihvatili postignute sporazume. Predstavnici sindikata su tvrdili da je protusindikalna diskriminacija široko rasprostranjena u svim dijelovima zemlje.

b. Zabrana prisilnog ili obaveznog rada

Zakonom na državnom nivou, zakonom u RS-u i u Brčko distriktu je zabranjen prisilni i obavezan rad. Zakonima u Federaciji, međutim, nisu kriminalizirani svi oblici prisilnog rada. Vlasti nisu djelotvorno provele te zakone, s tim da postoji mali broj potvrđenih dokaza o prisilnom radu u zemlji zbog ograničenog broja inspekcijskih nadzora u vezi sa navodima o prisilnom radu. Kazne za povrede zakona su generalno razmjerne kaznama za druga teška krivična djela.

Postupak protiv 13 državljana BiH zbog udruživanja radi trgovine 672 žrtve u Azerbajdžan radi prisilnog rada 2015. godine nastavljen je pred Sudom BiH. Organi vlasti nisu krivično gonili organizirane kriminalne grupe koje su prisiljavale romsku djecu da prosjače na ulici, tvrdeći da je prosjačenje romski običaj. Prema izvještajima, fizičke osobe i organizirane kriminalne grupe su trgovale muškarcima, ženama i djecom radi prosjačenja i prisilnog rada (vidi Dio 7.c.).

Također vidi Izvještaj Ministarstva inozemnih poslova SAD-a o trgovini ljudima (*Trafficking in Persons Report*) na: <https://www.state.gov/trafficking-in-persons-report/>.

c. Zabrana rada djece i minimalna starosna dob kao uvjet za uspostavljanje radnog odnosa

Minimalna dob djece potrebna za zasnivanje radnog odnosa u oba entiteta je 15 godina; maloljetne osobe uzrasta od 15 do 18 godina moraju dostaviti valjano zdravstveno uvjerenje da bi stupile u radni odnos. U RS-u i Brčko distriktu su na snazi zakoni prema kojima je kažnjivo sklapanje radnog odnosa sa osobama mlađim od 15 godina. Zakonima o radu u Federaciji, RS-u i Brčko distriktu zabranjeno je maloljetnicima uzrasta od 15 do 18 godina da rade noću i da obavljaju opasne poslove, iako se ni na jednom nivou u zemlji prisilno prosjačenje ne smatra opasnim radom. Zakonom su zabranjeni najgori oblici dječijeg rada. Entitetske vlasti su nadležne za provođenje zakona kojima se regulira rad djece i oba entiteta i Brčko distrikt ih u praksi provode. Dječaci i djevojčice su prisiljavani na prosjačenje i služenje u domaćinstvu protiv njihove volje u prisilnim brakovima. Ponekad je prisilno prosjačenje povezano sa drugim oblicima trgovine ljudima. U slučaju romske djece, članovi porodice ili organizirane kriminalne grupe su obično bile odgovorne i za prisiljavanje djevojčica i dječaka na prosjačenje i služenje u domaćinstvu u prisilnim brakovima. Nekoliko najtežih oblika dječijeg rada u zemlji se odnosi na korištenje djece za nezakonite aktivnosti, komercijalnu seksualnu eksploataciju djece i korištenje djece za proizvodnju pornografije (vidi Dio 6. Djeca).

U toku godine vlasti nisu primile izvještaje o radnom angažmanu djece od strane poslodavaca. Ni u jednom entitetu ne postoje inspektori koji bi bili zaduženi samo za inspekcijski nadzor nad radom djece; nadležni organi su u sklopu redovnih inspekcijskih nadzora rada istraživali povrede zakona kojima se regulira rad djece. Oba entitetska inspektorata rada su izvijestila da nisu pronašla povrede zakona kojima se regulira rad djece, iako nisu vršila inspekcijski nadzor na porodičnim gazdinstvima na kojima bi djeca mogla biti radno angažirana. Vlasti nisu prikupljale podatke o radu djece zato što nije bilo prijavljenih slučajeva. Opća percepcija među zvaničnicima i u civilnom društvu je da se eksploatacija rada djece rijetko dešava. Zakonom u RS-u propisane su novčane kazne za radno angažiranje djece mlađe od 16 godina, ali bez preciziranja visine kazne. Kazne su obično bile razmjerne kaznama za slične teške povrede zakona.

Nevladine organizacije koje vode dnevne centre u Banja Luci, Tuzli, Mostaru, Bijeljini, Bihaću i Sarajevu, u saradnji sa državnim koordinatorom za borbu protiv trgovine ljudima, i dalje pružaju usluge djeci u riziku, od kojih su mnoga bila prisiljena na ulično prosjačenje.

Također vidi i Nalaze američkog Ministarstva rada o najtežim oblicima rada djece (*Findings on the Worst Forms of Child Labor*) na: <https://www.dol.gov/agencies/ilab/resources/reports/child-labor/findings>.

d. Diskriminacija pri zapošljavanju i u vezi sa zanimanjem

Zakonima o radu i drugim propisima koji se odnose na zaposlenje ili zanimanje zabranjena je diskriminacija na osnovu rase, etničke pripadnosti, spola, roda, dobi, invaliditeta, jezika, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, HIV pozitivnog statusa ili statusa u vezi sa nekom drugom prenosivom bolesti, društvenog statusa (uključujući i izbjeglički status), vjere i nacionalnog porijekla. Vlasti su generalno djelotvorno provodile te zakone i propise. Kazne su bile razmjerne kaznama za druge povrede građanskih prava.

Diskriminacija pri zapošljavanju i u vezi sa zanimanjem je vršena na osnovu rase, roda, invaliditeta, jezika, etničke pripadnosti, seksualne orijentacije i rodnog identiteta, HIV pozitivnog statusa i društvenog statusa. Zakoni i drugi propisi o radu su adekvatni za zaštitu prava žena, ali organi vlasti ih ne primjenjuju djelotvorno u svim slučajevima. Naprimjer, žene nisu mogle koristiti porodiljski dopust godinu dana i često se nisu vraćale na ista radna mjesta po isteku porodiljskog dopusta niti su mogle koristiti svoje pravo na rad pola radnog vremena. I dalje neki slučajevi raskida ugovora o radu sa trudnicama i porodiljama prolaze nekažnjeno.

e. Prihvatljivi uvjeti rada

Iako je minimalna mjesečna plaća u oba entiteta iznad zvaničnog nivoa dohodovnog siromaštva, preko 30 posto stanovništva je izloženo riziku od dohodovnog siromaštva. Za Brčko distrikt se ne izračunava minimalna plaća i ne postoji zaseban penzioni fond te poslodavci koriste minimalni iznos plaće onog entiteta u čiji se penzioni fond, prema odabiru radnika, uplaćuju doprinosi za penziono i invalidsko osiguranje. Vlada RS-a je pod pritiskom radnika povećala minimalnu plaću u toku pandemije bolesti COVID-19.

Zakonom određena radna sedmica u oba entiteta i u Brčko distriktu iznosi 40 sati, iako sezonski radnici ponekad rade i do 60 sati sedmično. Prekovremeni rad je zakonom ograničen na 10 sati sedmično u oba entiteta. U RS-u radnik može izuzetno i dobrovoljno raditi još 10 sati prekovremenog rada. U Federaciji nema odredbi kojima bi se regulirao iznos naknade za prekovremeni rad, dok se prema zakonu u RS-u prekovremeni rad plaća u iznosu od 30 posto od plaće. Prema zakonima u oba entiteta, minimalni odmor u toku radnog dana traje 30 minuta.

Radnici sami biraju praznike koje poštuju, ovisno o nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti. Entitetskim zakonima o radu je zabranjen prekomjeran obavezni prekovremeni rad. Entiteti i Brčko distrikt ne poduzimaju dovoljne mjere da bi osigurali primjenu zakonskih odredbi o broju radnih sati, dnevnom, sedmičnom i godišnjem odmoru.

Federalni tržišni inspektorat, Inspektorat Republike Srpske i Inspektorat Brčko distrikta su nadležni za nadzor nad provođenjem zakona o radu u formalnoj ekonomiji. Nadležni organi u oba entiteta i u Brčko distriktu nisu adekvatno provodili propise o radu. Kazne za povrede zakonskih odredbi o naknadi za rad, radnim satima i zdravlju i sigurnosti na radu su razmjerno kaznama za slična djela. Inspektorima je dozvoljeno da vrše inspeksijski nadzor nenajavljeno i da izriču sankcije. Broj inspeksijskih nadzora nije bio dovoljan da bi odvratio od počinjenja povreda zakona.

Federacija i RS su uspostavile obavezne standarde za zdravlje i sigurnost na radu, posebno u industrijskim sektorima u kojima su radni uvjeti opasni. Radnička prava važe za sve zvanične (tj. prijavljene) radnike, uključujući i radnike migrante i privremene radnike.

Vlasti u oba entiteta su tek u ograničenoj mjeri nastojale poboljšati uvjete zaštite zdravlja i sigurnosti u rudnicima uglja u vlasništvu vlade; takva nastojanja nisu bila adekvatna za sigurnost i bezbjednost radnika. Radnici u određenim industrijskim granama, posebno oni u metaloprerađivačkim pogonima, čeličanama i rudnicima uglja, često rade pod opasnim uvjetima. Nema zvanične socijalne zaštite za radnike u neformalnom sektoru, osim ako nisu prijavljeni u zavod za zapošljavanje i po toj osnovi ostvaruju određena prava (kao naprimjer, pravo na zdravstveno osiguranje).

Radnici se nisu mogli izvući iz situacija koje su dovodile u opasnost njihovo zdravlje ili sigurnost a da ne ugroze svoj radnopravni status. Vlasti zaposlenima nisu pružile nikakvu zaštitu u takvoj situaciji. Do sredine oktobra nije bilo informacija o industrijskim nesrećama koje su izazvale smrt ili teške povrede radnika.